

Бажан О.Г.

КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ

(друга половина 40-х - початок 90-х років)

В літописі правозахисного руху другої половини 40-х початку 90-х років як в Україні так і в колишньому СРСР в цілому, помітне місце посідає кримськотатарський національний рух - самовіддана і послідовна боротьба нескореного народу за повернення на свою історичну Батьківщину, реалізацію прав і свобод гарантованих йому міжнародними актами, союзною та українською Конституціями.

Перші кроки в становленні кримськотатарського національного руху стосерігаються вже в другій половині 40-х років. Вони виявились перш за все в нестримному прагненні кримських татар зберегти власну самобутність, мову, культуру, яскраві та багатотомові традиції. Відкритий протест кримськотатарського народу викликав суворий і надзвичайно принизливий режим "спецпоселення", в якому він опинився внаслідок акції 1944 року.

В зведеннях партійних та радянських органів, правоохоронних організацій досліджуваного періоду знаходимо чимало переконливих свідчень про поширення серед кримських татар таких випробуваних форм протесту як масові втечі з місць "спецпоселення", всілякі порушення режиму їх функціонування. Останнє, очевидно, зіграло вирішальну роль в підготовці ряду законодавчих та нормативних документів, спрямованих на придушення опору кримських татар, а також інших депортованих народів.

21 лютого 1948 року Рада Міністрів СРСР своєю постановою № 418-61-сс "Про заслання, висилку і спецпоселення" зобов'язала Міністерство внутрішніх справ СРСР встановити такий режим в місцях розселення спецпоселенців, який виключав би будь-яку можливість втеч, організувати облік та "обов'язкове трудове використання" спецпоселенців і адміністративний нагляд за ними в місцях поселення¹.

На виконання постанови союзного уряду міністр внутрішніх справ СРСР генерал-полковник С.Круглов своїм наказом № 00246 від 8 березня 1948 року "Про завдання органів

МВС по роботі серед спецпоселенців "затвердив план заходів, що передбачав:

1. Встановлення і забезпечення в усіх місцях розселення спецпоселенців суворого режиму їх утримання.

2. Приведення обліку спецпоселенців за даними спецкомендатур райміськвідділів МВС та відділів спецпоселень МВС -УМВС.

3. Введення обов'язкової щомісячної реєстрації голів сімей спецпоселенців у спецкомендатурах, введення адміністративного покарання за ухилення від реєстрації.

4. Оголошення всім повнолітнім спецпоселенцям під розписку, що втеча з місць поселення підлягає покаранню в судовому порядку позбавленням волі до 10 років.

Наказом міністра внутрішніх справ роз'яснювалось, що "...головним завданням агентурно-оперативної роботи відділів спецпоселень МВС є боротьба з втечами спецпоселенців, а тому вся наявна агентура серед спецпоселенців повинна бути націлена на попередження втеч"².

Вжиті заходи мали продовження: 26 листопада 1948 року побачив світ сумнозвісний Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про кримінальну відповідальність за втечі з місць обов'язкового постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу у період Вітчизняної війни". Цей законодавчий акт закріплював і без того безправне становище спецпоселенців встановлював жорстоке покарання для спецпоселенців. Так, втеча спецпоселенця з "обов'язкового і постійного поселення" каралась позбавленням волі до 20 років, а переховування втікачів ув'язненням до 5 років³.

Текст Указу Президії Верховної Ради від 26 листопада 1948 року доводився під розписку до відома кожного повнолітнього спецпоселенця і мав служити серйозною пересторогою тому, хто не хотів коритися антигуманній системі.

Певні надії на розв'язання своїх нагальних проблем кримськотатарський народ пов'язував з політичною відлигою кінця 50-х - початку 60-х років. Зокрема, підстави для цього давали і ряд прийнятих в той період партійно-урядових документів. Так, в червні 1954 року була ухвалена постанова ЦК КПРС "Про зняття деяких обмежень в правовому становищі спецпоселенців"⁴. Однак, вже наявність в заголовку прикметника "деяких" засвідчувала косметичний характер вище зазначеної партійної постанови.

Аналогічним чином слід розцінювати прийняту на виконання рішення ЦК КПРС, постанову Ради Міністрів СРСР від

5 липня 1954 року №1439-649-с, яка замість розв'язання комплексу надріжних проблем лише передбачала:

"... 3. Зняти з обліку в органах Міністерства внутрішніх справ дітей спецпоселенців до 16-річного віку включно, звільнити їх з-під адміністративного нагляду і не застосовувати до них надалі обмежень, встановлених для спецпоселенців.

4. Зняти з обліку спецпоселень дітей доросліше 16 років, прийнятих і направлених в учбові заклади, дозволити їм виїзд до місць навчання в будь-який пункт країни"⁵.

Не виправдали сподівань репресованих народів і прийняті в 50-х роках законодавчі акти вищого органу державної влади СРСР. Наприклад, 13 липня 1954 року Президія Верховної Ради СРСР без особливого розголосу (публікації в пресі) відмінила свій Указ від 26 листопада 1948 року про кримінальну відповідальність за втечі з місць поселення, який протягом кількох років служив підставою для репресій щодо кримських татар.

Певною віхою в розв'язанні проблем кримських татар став XX з'їзд КПРС, який хоча й не дав очікуваних результатів, однак став важливим імпульсом для подальшого розвитку кримськотатарського національного руху.

В доповіді на з'їзді М.С.Хрущова вперше відкрито засуджувались масові депортації народів як ганебні, позбавлені будь-якого здорового глузду, акції. Разом з тим, у виступі лідера КПРС вже простежувався ряд негативних моментів, що викликали серйозну стурбованість демократичної громадськості.

Так, докладно зупинившись на трагічній долі карачаєвців, калмиків, чеченців, інгушів, балкарців, він навіть не назвав серед скривджених режимом народів кримських татар⁶. І, як з'ясувалося, не безпідставно, оскільки у вищому політичному керівництві вже на той час існувала розбіжність думок щодо розв'язання гострих питань, пов'язаних з долею репресованих народів.

Відсутність узгодженої позиції позначились певним чином на змісті Указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 р. "Про зняття обмежень по спецпоселенню з кримських татар, балкарців, турків - громадян СРСР, курдів, хемшилів та членів їх сімей, виселених в період Великої Вітчизняної війни"⁷. Законодавчий акт хоча і передбачав зняття з обліку спецпоселення та звільнення з-під адміністративного нагляду представників вищеназваних народів, однак, повністю позбавляв їх права на компенсацію нажитого поколіннями та втраченого при виселенні майна і, найголовніше, закривав їм вистражданий шлях на історичну батьківщину.

Наказом міністра внутрішніх справ СРСР № 0144 від 29 квітня 1956 року доручалось міністрам внутрішніх справ республік, начальникам УМВС країв і областей протягом двох місяців зняти з обліку місць спецпоселення й звільнити з-під адміністративного нагляду кримських татар та членів їх сімей. Водночас міністр категорично вимагав оголошувати під розписку всім особам, які звільняються з обліку, що зняття з них обмежень щодо спецпоселень не веде за собою повернення їм майна і що вони не мають права повертатися до місць, звідки вони були виселені⁸.

В процесі оголошення Указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 року сотні громадян з числа кримських татар, що проживали на території Узбецької РСР, інших республік відкрито висловлювали своє невдоволення рішенням радянського керівництва, і наполягали на внесенні суттєвих змін до законодавчого акту. Чимало кримських татар категорично відмовлялися давати будь-яку розписку про ознайомлення з текстом указу, а 233 з них зробили надписи на розписках з вимогами повернення їм конфіскованого майна та надання дозволу на виїзд до Криму⁹.

Цілком очевидно, що подібна невизначеність вимагала подальших конкретних кроків з боку вищого політичного керівництва, вищих органів державної влади і державного управління СРСР. У зв'язку з цим історик О.В.Волобуєв звертає увагу на підготовлені в травні-червні 1956 року проекти ряду законодавчих і нормативних документів. В них, зокрема, пропонувалося розв'язання проблем депортованих народів за рахунок створення національних районів і округів в місцях їх нового поселення.

Дещо пізніше, в червні 1956 року, в ЦК КПРС вже розглядалася можливість повернення на історичну батьківщину калмиків, балкарців, карачаєвців, враховуючи невелику чисельність цих національностей і недостатню заселеність залишених ними територій. Водночас вважалось недоцільним відновлення автономії чеченців та інгушів. Ще більш категоричними були висновки щодо долі кримськотатарського народу. "...Враховуючи, що Кримська область, - говорилося в довідці, підготовленій апаратом ЦК КПРС, - заселена на основі планового переселення, на нашу думку, найбільш доцільним буде створення для кримських татар обласної автономії на території Узбецької РСР, де проживає біля 140 тисяч кримських татар, а природні і кліматичні умови республіки є найбільш близькими до умов їх колишнього місця проживання"

Обмін думок серед вищого політичного керівництва країни завершився прийняттям постанови ЦК КПРС від 24 листопада 1956 року про відновлення національної автономії калмицького, карачаєвського, балкарського, чеченського та інгушського народів.

Позитивно оцінюючи згаданий документ в цілому, слід водночас зауважити, що для долі кримськотатарського народу він відіграв не просто негативну, але й трагічну роль. Шостий пункт постанови визначав: "Визнати недоцільним надання автономії татарам, що раніше проживали в Криму, маючи на увазі, що колишня Кримська АРСР не була автономією лише татар, а являла собою багатонаціональну республіку, в якій татари складали менше 1/5 частини всього населення і що в складі РРФСР є національне автономне об'єднання - Татарська РСР, а також те, що в даний час територія Криму є областю Української РСР і заселена. Разом з тим, враховуючи прагнення частини татар, раніше проживавших в Криму, до національного об'єднання, роз'яснити, що всі, хто побажають, мають право поселитися на території Татарської АРСР"¹⁰.

Постанова ЦК КПРС від 24 листопада 1956 року повністю перекреслювала самобутність кримськотатарського народу, його право на національну автономію. До того ж нею вводився в обіг нічим не обґрунтований аргумент про заселеність Криму, хоча відомо, що лише в 1958 році населення півострова ледь перевищило свій довоєнний рівень.

Як з'ясувалося, обмеження в розселенні кримських татар стосувалися не лише Криму, а й ряду інших регіонів країни. Так, Рада Міністрів УРСР своєю секретною постановою від 15 грудня 1956 р. визнавала недоцільним розселення депортованих кримських татар, німців, греків, болгарів, вірменів на території Херсонської, Запорізької, Миколаївської та Одеської областей. В зв'язку з цим обласним, міським, районним виконавчим комітетам заборонялося приймати колишніх спецпоселенців, а тих, хто влаштувався в згаданих областях до прийняття постанови, рекомендувалося вислати в інші регіони України¹¹.

Незважаючи на свою обмеженість і суперечливість, прийняті документи привернули увагу широкої громадськості до невирішених проблем кримських татар, відіграли певну роль в піднесенні кримськотатарського національного руху, сприяли консолідації кращих національних сил. Завдяки цьому в середині 50-х років боротьба кримських татар за повернення на свою історичну батьківщину набула більш вагомих і організованих форм.

Не відступилися від боротьби свого народу і лояльно настроєні до режиму старі більшовики, ветерани комуністичної партії, громадянської і Великої Вітчизняної воєн з числа кримських татар. Їх представницька делегація відвідала влітку 1956 року Москву, де домагалася прийому у керівництва ЦК КПРС та Президії Верховної Ради. Однак, незважаючи на всі докладені зусилля, вище зазначена місія виявилася безуспішною ¹².

У вересні 1956 року група комуністів, колишніх відповідальних партійно-державних працівників Кримської АРСР, звернулася з листом на ім'я М.Суслова, в якому прохала розглянути питання кримських татар у світлі рішень XX з'їзду КПРС та ленінської національної політики. Автори листа рішуче засудили практику органів МВС, які вимагали від кожного кримського татарина підписку про невиїзд до Криму і відмову від належного йому там рухомого і нерухомого майна ¹³.

З аналогічним листом до членів Президії ЦК Компартії України звернулися двічі Герой Радянського Союзу Аметхан Султан, колишній секретар Кримського обкому партії, комісар Східного з'єднання партизанських загонів Криму Рефат Мустафаєв, колишній секретар Ялтинського райкому партії, комісар Південного з'єднання партизанських загонів Криму Мустафа Селімов, колишній голова Алуштинського райвиконкому, комісар 4-ої бригади Південного з'єднання партизанських загонів Криму Ізмаїл Хайрулаєв, колишній секретар Євпаторійського райкому партії Якуб Сейтов, колишній голова Судакського райвиконкому Уснії Пенірджі, колишній голова Спільки письменників Криму Шаміль Алядинов, інші відомі діячі кримськотатарського народу ¹⁴. В своєму зверненні до керівництва Компартії України вони писали: "...Ми, сини трудового кримськотатарського народу, висловлюючи найзаповітніші його сподівання, прохаємо український уряд поклопотатися перед союзним урядом про повернення кримськотатарського народу на рідну землю - в Крим..."

Подумайте серйозно: для кожної людини, а для людини, що вийшла з віками пригнобленого царизмом народу особливо, земля рідна - це свята справа. Ми любимо і до кінця віддані Радянській Батьківщині. Але ми до сліз любимо і свою рідну землю. Уявіть 80-90-річних білобородих стариків, сивих старух, уявіть собі міцних, сповнених сил, молодих хлопців і дівчат - всі вони мріють лише про те, щоб швидше повернутися в Крим. І ця мрія буде їх переслідувати, доки вони не ступлять на кримську землю..." ¹⁵.

Звертаючись до Президії ЦК Компартії України, відомі діячі кримськотатарського народу, безперечно, реально уявляли собі

можливості керівництва республіканської партійної організації, повністю і беззастережно підпорядкованого Москві. Згаданий лист перш за все ставив за мету розповсюдити об'єктивну інформацію щодо цілей і завдань національного руху.

Аналогічну мету переслідували й інші заходи "Ініціативної групи за повернення в Крим". Так, її представниками в ряді регіонів країни виготовлялись і розповсюджувались збірники документів, присвячені проблемам кримськотатарського народу. Зокрема, члени "Ініціативної групи" Мамут Умеров поширював отриману від своїх однодумців з Москви фотокопію книги Амета Озенбаши "Крымские трагедии в период татарской эмиграции". Ознайомившись з останньою, Енвер Облаев написав її "продовження" під характерною назвою "Трагедия XX века". Інший літератор Ібрагім Асанов з м.Ангрена розпочав роботу над книгою "Кровавый источник", в якій прагнув висвітлити правдиву історію виселення кримськотатарського народу ¹⁶.

Підполковник у відставці Сулейман Асанов, залишивши роботу на виробництві, висловив бажання "служити розв'язанню кримськотатарського питання". Протягом тривалого часу збирав списки розстріляних кримських татар в період фашистської окупації, оприлюднював численні факти про участь свого народу у Великій Вітчизняній війні. Конкретними результатами своєї роботи він прагнув розвіяти штучно створений міф щодо зрадництва кримськотатарського народу ¹⁷.

До більш активних форм протесту схилявся молодий робітник Ташкентського інструментального заводу Марат Омеров, який в травні 1958 року зробив спробу створити нелегальну групу з числа кримськотатарської молоді спрямовану на боротьбу за повернення на рідну землю ¹⁸.

Акції ветеранів революційного руху, активних учасників громадянської і Великої Вітчизняної воєн, кримськотатарської інтелігенції, молоді поклали початок масовій кампанії протесту, яка широко розгорнулася в другій половині 50-х років. Зокрема, в 1957 році активісти кримськотатарського національного руху підготували і направили на адресу ЦК КПРС колективну заяву, під якою стояло близько 14 тисяч підписів їх співвітчизників. Одночасно з цим до вищого політичного керівництва країни надійшло понад 10 тисяч індивідуальних звернень з вимогою відновити справедливість щодо кримськотатарського народу.

Прагнучи послабити петиційну кампанію, ЦК КПРС доручив ЦК Компартії Узбекистану провести "роз'яснювальну роботу" серед ініціаторів написання листів і заяв. Як вона

проходила, довідуємось з документів української та узбецької республіканських партійних організацій. Наприклад, в квітні 1958 року в зв'язку з підготовкою в м.Коканді масового мітингу кримських татар, у Ферганській обком КП Узбекистану були запрошені його організатори, члени КПРС Рефат Мустафасв та Іфта Джелілієв, де вони були суворо попереджені "...про їх особисту відповідальність за будь-які негативні прояви, що можуть мати місце в зв'язку із здійснюваною ними антипартійною роботою". В липні 1958 року в партійному порядку було покарано комуніста Мустафу Селімова, організувавшого і очолившого кампанію за повернення в Крим".

Щоправда, заходи місцевого партійного та радянського керівництва не досягали бажаного ефекту. Ось як оцінив їх колишній комсомольський працівник Криму Амет Камілев, мешканець м. Фергани: "Всі ці незаконні, спеціально здійснювані заходи місцевих органів нас не залякають, ми не кинемо розпочатої справи і до кінця будемо домагатися повернення на батьківщину" ¹⁹.

Водночас з репресивними заходами були зроблені певні кроки, спрямовані на піднесення культури кримськотатарського народу, видання літератури, періодики кримськотатарською мовою. Однак останні аж ніяк не передбачали вирішення найбільш доленосних питань кримськотатарського народу. Про це, зокрема, відкрито і принципово говорилося на зустрічах в ЦК КП Узбекистану з комуністами - представниками кримських татар, які відбулися в другій половині 50-х років. Як свідчать довідки, надіслані в Москву з Ташкента, представники кримськотатарського народу висловили невдоволення тим, що питання відновлення їх національної автономії повністю відпадає, і наполягали на поверненні в Крим.

Приблизно таким же чином проходила зустріч кримськотатарських комуністів у відділі партійних органів ЦК КПРС по союзним республікам в лютому 1957 року. Зустріч проводилася за особистим дорученням М.С.Хрущова. З пам'ятної записки, підготовленої апаратом відділу, довідуємося, що під час зустрічі наводилося чимало аргументів на користь надання автономії кримським татарам та переселення їх у Крим, йшлося про неможливість проживання в Татарській АРСР внаслідок суттєвих відмінностей в мові, етнографії, культурі кримських та казанських татар. Одночасно під час розмови наводились приклади відкритої фальсифікації історії кримських татар в науковій, науково-

популярній та художній літературі, зверталась увага на відсутність наукових підходів до розв'язання кримськотатарських проблем²⁰.

Наступна зустріч з представниками кримськотатарського народу відбулася в ЦК КПРС за дорученням Л.І.Брежнєва 7 березня 1957 року. Її хід та наслідки майже повністю повторювали попередні.

Майже нічим не закінчилося обговорення на Секретаріаті ЦК КПРС 2 серпня 1957 року листа на ім'я М.С.Хрущова, підписаного 26 представниками кримських татар - учасниками Великої Вітчизняної війни та членами сімей полеглих. Прохання авторів листа зустрітися з вищою посадовою особою держави так і залишилося без уваги²¹.

І все ж, зважаючи на наполегливість активістів, в бажанні зустрітися з кимось із секретарів або членів Президії ЦК КПРС вище політичне керівництво країни пішло на організацію такої зустрічі з членом Президії ЦК КПРС, першим заступником Голови Ради Міністрів СРСР А.І.Мікояном²². Останній з притаманною йому гнучкістю завірив співрозмовників в тому, що керівництво ЦК КПРС і уряду вже підійшло впритул до розв'язання жагучих проблем кримськотатарського народу і лише потрібен час, щоб здійснити всі намічені заходи. Однак, як виявилось, вжиті заходи не тільки не передбачали повернення кримських татар до Криму, а навпаки, спрямовувались на його закріплення в колишніх, хоча і дещо модернізованих резерваціях.

Подібне ставлення до заяв і звернень породжувало розчарування серед кримськотатарського народу, зневіру в можливість справедливого розв'язання своїх проблем. Саме цим, зокрема, можна пояснити частковий спад петиційної кампанії, зменшення кількості колективних та індивідуальних заяв, що надходили до ЦК КПРС, у вищі органи державної влади та державного управління СРСР.

Разом з тим, значення петиційної кампанії кінця 50-х - початку 60-х років важко переоцінити. Як справедливо зауважує Л.Алексєєва, в процесі її здійснення сформувалася і пройшла апробацію організаційна структура кримськотатарського руху. Його ядром стали ініціативні групи по підготовці петицій і збору підписів, які послідовно об'єднувались в межах вулиці-села-району-міста-області. Діяльність ініціативних груп спрямовувала республіканська ініціативна група, що координувала всю загальну петиційну кампанію не лише в Узбекистані, а й інших регіонах країни. За далеко не повними даними в різних ланках ініціативних груп самовіддано працювало близько 5 тисяч активістів²³.

Ініціативні групи регулярно проводили збори з обговоренням текстів петицій, обирали делегації представників кримськотатарського народу, для поїздок до Москви, Києва, Сімферополя, відкрито і зацікавлено обговорювали звіти своїх посланців.

Характерно, що подібна організаційна структура, випробувана в період петиційних кампаній, збереглася з деякими змінами і надалі, реально вплинула на формування органів кримськотатарського самоврядування на сучасному етапі.

Аналізуючи причини спаду петиційної кампанії, необхідно відзначити, що одним з негативних чинників стало посилення політичних репресій з боку владних структур. Так, 10-11 жовтня 1961 року Ташкентський обласний суд розглянув справу двох кримських татар, активних учасників петиційних кампаній - Е.Саферова та Ш.Абдураманова, звинувачених в антирадянській пропаганді та агітації, розпалюванні міжнародної ворожнечі. Провина активістів кримськотатарського національного руху, за яку вони були засуджені відповідно до 7 і 5 років позбавлення волі, полягала лише в розповсюдженні чесної і об'єктивної інформації про всю глибину трагедії свого народу²⁴.

Характеризуючи основні етапи кримськотатарського національного руху, слід відзначити і деякі позитивні тенденції, що спостерігаються на початку 60-х років. Йдеться перш за все про залучення до активу руху національно свідомої і високоосвіченої молоді. Зокрема, в грудні 1961 - січні 1962 рр. в Ташкенті зорганізовується гурток студентської та робітничої молоді, який на перших етапах своєї діяльності ставив завдання поширення знань про історію та культуру кримськотатарського народу²⁵. На засіданнях гуртка, в яких брало участь до 30 молодих кримських татар, заслуховувались і обговорювались реферати, доповіді, робилися огляди літератури, тощо. Як свідчить М.Джемилев, "молодим людям, які в офіційній літературі читали про своїх предків як про якихось варварів, зрадників; завжди переможених доблесними росіянами, було приємно почути "новину" про те, що уславлений російський цар Петро I був добре битий в 1711 році біля річки Прут турецько-татарськими військами, що кримські татари не раз наводили порядки в самій Москві, чи про те, що у кримських татар ще півтисячоліття тому був вищий учбовий заклад".

Дещо пізніше, в молодіжній аудиторії виникла ідея створення "Союзу кримськотатарської молоді по поверненню на батьківщину". Підготовлені статутні документи передбачали проведення організацією великої та копійкої роз'яснювальної роботи

серед кримських татар, підтримку петиційних кампаній, збір коштів для потреб національного руху. В рамках "Союзу" планувалося функціонування кількох відділів - зв'язку, фінансового, історичного і навіть... особливого, який мав слідкувати, щоб до організації не потрапив провокатор.

Історичний відділ, який очолив вісімнадцятирічний Мустафа Джемилев, ставив за мету згуртування навколо себе любителів і знавців історії, написання літопису кримськотатарського народу, впорядкування пам'яток усної народної творчості.

Цілі і завдання молодіжної організації нерозривно пов'язувались з реалізацією положень ленінської національної політики, рішень XX з'їзду КПРС. Не випадково на зразку членського квитку "Союзу" вміщувалась композиція з зображенням контурів Кримського півострова і одного з томів зібрання ленінських творів.

За короткий час свого існування молодіжній організації вдалося утворити кілька своїх осередків на підприємствах, у вищих учбових закладах, причому не лише Ташкентської, а й ряду інших областей Узбекистану. Останнє яскраво засвідчило, що національно свідомо молодь поступово ставала ядром і основною опорою кримськотатарського руху.

"Союзу кримськотатарської молоді" так і не вдалося повною мірою розгорнути свою діяльність. 8 квітня 1962 року органами КДБ Узбецької РСР були заарештовані активні учасники організації - вже згадуваний раніше змінний майстер Ташкентського трактороскладального заводу Марат Омеров, студент фізичного факультету Ташкентського університету Рефат Годженев, студент юридичного факультету того ж університету Сейт - Амза Умеров, водій Ахмет Асанов.

Незабаром Р. Годженев і А. Асанов були звільнені від відповідальності, проти ж останніх порушувалась кримінальна справа. Сейт-Амза Умеров та Марат Омеров звинувачувались за ст.ст.60 і 61 КК Узбецької РСР, в утворенні антирадянської організації та антирадянській агітації та пропаганді.

Справу молодих кримських татар розглянув на своєму закритому засіданні Верховний Суд Узбецької РСР, який засудив Марата Оморова до 4 років, а Сейт-Амзу Оморова до 3 років позбавлення волі з утриманням в таборах суворого режиму. Репресіям були піддані і інші члени молодіжної організації. Ескандеру Ібраїмову за сценарієм органів КДБ влаштували такі умови, що він був змушений залишити навчання на IV курсі механіко-математичного факультету університету. М.Джемилева

після численних і виснажливих допитів у республіканському комітеті держбезпеки звільнили з роботи на оборонному підприємстві. Подібна профілактична робота проводилась і з іншими активними учасниками організації.

Різноманітними пропагандистськими та репресивними заходами вдалося приглушити кримськотатарський національний рух лише на дуже короткий час. Важливим імпульсом для його нового піднесення стали жовтневий 1964 року пленум ЦК КПРС і зміна політичного керівництва. Усунення М.С.Хрущова, якому активісти руху не без підстав дорікали за ігнорування гострих проблем кримськотатарського народу, покликало до життя чергову хвилю протестів. В зазначений період остаточно сформувався інститут представництва кримськотатарського народу в Москві. Цей постійно діючий, обраний ініціативними групами орган, брав на себе широкі та різнопланові функції. Серед них - доведення змісту петицій до відому вищого партійного та державного керівництва, міжнародних правозахисних організацій, демократичної громадськості СРСР. Починаючи з жовтня 1964 року, представники кримськотатарського народу практично безвиїзно перебували в Москві. 4 серпня 1965 року вони зустрілись з Головою Президії Верховної Ради СРСР А.І.Мікояном, іншими відповідальними працівниками апарату Президії Верховної Ради СРСР. Зусиллями групи представників активно розповсюджувався бюлетень "Інформація", який посів чільне місце серед радянського самвидаву.

Найбільш визначною акцією, проведеною обранцями народу в Москві, стала організація масової петиційної кампанії, приуроченої до відкриття XXIII з'їзду КПРС, в ході якої вдалося зібрати і передати керівництву країни 24 томи листів з 100 тисячами підписів ²⁶.

Одночасно з цим було поширено звернення кримськотатарського народу до XXIII з'їзду КПРС, яке підписали понад 120 тисяч кримських татар, практично все доросле населення. В згаданому докладному документі розкривались основні віхи історії кримськотатарського народу, висвітлювався його вклад в розгортання революційного руху, в перемогу над фашизмом, обґрунтовувалися основні вимоги кримськотатарського національного руху.

"Звертаючись до XXIII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, - говорилося в документі, - ми - кримські татари - єдиний нерівноправний народ в нашій країні, настійно просимо розглянути наші вимоги і в короткий термін вирішити наше національне питання.

Наші вимоги зводяться до наступного:

1. Організоване повернення нашого народу в свій рідний край.

2. Повне відновлення його національного і політичного рівноправ'я.

3. Повернення (відновлення) нашому народу всього того, що було надано Великою Жовтневою Соціалістичною революцією, ленінською партією, Леніним.

Будь-яке рішення, що не передбачає організованого повернення нашого народу в рідний край і відновлення його рівноправ'я на його рідній землі, фактично буде означати закріплення безправного становища кримських татар, підтвердження того злочину, який був здійснений проти нього в 1944 році в умовах культу особи.

Спроби надання культурно-національної автономії або ж будь-яке рішення без повернення в рідний край є прагнення створити видимість розв'язання нашого питання, а по суті є прямим відходом від ленінського вирішення даного питання..." 27.

Простежуючи хід та наслідки петиційних кампаній, дослідники історії кримськотатарського національного руху акцентують увагу на ряді важливих моментів. Наприклад, Л.Алексеева, І.Клейнер відзначають поширення петиційних кампаній не лише в межах Узбекистану, а й в інших місцях проживання кримських татар в Казахстані, Таджикистані, Киргизії, Туркменії, на Північному Кавказі. Водночас Алексеева звертає увагу на зміну тону самих петицій, які пройшли шлях від обережних прохань до категоричних і аргументованих вимог вирішення національного питання.

Петиційні кампанії, як переконуємось, були не єдиними формами протесту в рамках кримськотатарського національного руху. В середині 60-х років активом руху стали все частіше проводитись майвки, мітинги, демонстрації, приурочені до дня народження В.І.Леніна, який підписав у 1921 році декрет про створення Кримської АРСР, річниця трагічних подій, пов'язаних з депортацією народу з Криму, інших важливих дат в історії кримських татар 28.

Як правило, подібні заходи нагтовхувались на рішучу протидію владних структур. Наприклад, 27 серпня 1965 року міліція розігнала велику групу кримських татар, які зібралися біля Бекабадського міського комітету партії для зустрічі з першим секретарем ЦК КП Узбекистану Ш.Рашидовим. Дещо пізніше, 11 вересня 1965 року, активні учасники бекабадських подій -

Х.Хайретдінов, Е.Джемілев і Р.Сейдаметов були засуджені за "порушення громадського порядку і хуліганство" до різних термінів позбавлення волі²⁹.

Активісти кримськотатарського національного руху нерідко звинувачувались в розпалюванні національної ворожнечі. Між тим, наявні документи і свідчення переконують в тому, що ініціаторами людиноненависницьких кампаній часто виступали високі партійні та державні чиновники, які намагалися внести розкол в ряди кримськотатарського національного руху, протиставити кримських татар іншим народам колишнього СРСР. Найнегативнішу реакцію, зокрема, викликав виступ секретаря ЦК Узбекистану Р.Н.Нішанова на республіканському партійному активі в 1966 році. Ось як оцінювалась згадана акція в документах кримськотатарського національного руху: "...Попередивши стенографісток, щоб його промову не записували, він (Р.Н.Нішанов) накинувся на кримських татар як на "несознательный народ", який, бачите, хоче повернутися до себе на батьківщину, хоче бути таким же рівноправним як і всі інші народи СРСР. "Они хотят в Крым, - сказав Нішанов, - но там их никто не ждет. Если хотят уезжать, то пусть катятся себе в Казань".

Далі він закликав до прямої розправи над тими кримськими татарами, які їздять в ЦК КПРС, домагаються відновлення свого національного рівноправ'я, домагаються, по суті, перетворення в життя рішень ХХ і ХХІІ з'їздів та Програми партії. З високої партійної трибуни цей партійний керівник відкрито давав санкцію на безумовне виключення з рядів партії тих комуністів з числа кримських татар, які найбільш активно і наполегливо домагалися вирішення свого національного питання.

Так творилася політика образи гідності кримськотатарського народу, атмосфера ненависті і цькування у ставленні до нього³⁰.

За іронією долі в роки горбачовської перебудови Рафік Нішанович Нішанов був висунутий на один з ключових державних постів - Голови палати Ради Національностей Верховної Ради СРСР. Саме йому доручалося тепер, вже в ролі демократичного політика, розплутувати клубок національних проблем в СРСР, що нагромадились за сім десятиріч існування радянської імперії.

Наростання кримськотатарського руху викликало серйозну стурбованість партійно-державного керівництва. Це доводить доповідна записка Голови КДБ СРСР В.Семичастного, направлена 30 січня 1966 року в Політбюро ЦК КПРС. В ній говорилося про резортання великої агітаційної та організаційної роботи серед

кримських татар в Середній Азії, широке обговорення таких можливих варіантів вирішення "кримськотатарського питання" як: 1. Організоване повернення в Крим з відновленням автономії; 2. Надання автономії в будь-якій частині СРСР, за виключенням Криму; 3. Дозвіл прописки в Криму на загальних підставах. При цьому, як зазначав В.Семічастний, другий варіант більшістю кримських татар категорично відкидався. До того ж у своїй доповідній він наводив слова "одного з активних "автономістів" Тахтерова, який в розмові з своїми однодумцями заявив: "Ми зараз чекаємо відповіді з Москви, якщо нам відмовлять або заарештують кого-небудь тоді вже ніхто не втримає, всі кримські татари піднімуться..."

Про ситуацію в кримськотатарському русі Комітет держбезпеки СРСР регулярно інформував ЦК КПРС і надалі. 27 червня 1966 року заступник голови КДБ СРСР М.Захаров та міністр охорони громадського порядку РРФСР доповідали про інциденти, що виникали між представниками кримськотатарського народу і правоохоронними органами, видворення з Москви представницької делегації у складі 59 громадян, арешти і засудження в адміністративному порядку "за дрібне хуліганство" М.Османова, Н.Кадирова, Р.Халілова.

З іншого документу КДБ від 7 липня 1966 року довідуємось про проведення ряду нарад ініціативних груп в Ташкенті, Каргані, Маргелані, Коканді, Андижані, Намангані, Бекабаді, Ангрени та інших містах, на яких обговорювалось питання щодо продовження петиційної кампанії, а також проведення у Москві, в разі повторення інцидентів з правоохоронними органами, сидячої демонстрації на Красній площі.

12 серпня 1966 року В.Семічастний інформував Політбюро ЦК КПРС про наявність в кримськотатарському національному русі двох течій - "поміркованої", яка передбачала розв'язання проблем в рамках закону шляхом проведення петиційних кампаній та більш радикальної, що обґрунтовувала необхідність залучення до розв'язання кримськотатарського питання міжнародні організації аж до Організації Об'єднаних Націй. Одночасно голова КДБ СРСР повідомляв про застосування щодо активістів національного руху репресивних заходів-арештів С.Шамратова і Т.Дагджі, "профілактування" Р.Османова тощо.

Заради справедливості необхідно зазначити, що керівництво КДБ зовсім не вважало репресивні заходи дієвим засобом в "заспокоєнні" кримських татар, прекрасно усвідомлювало їх обоюдогострий характер, тому і порушувало перед вищим

політичним керівництвом країни питання про створення повновладної урядової комісії для розгляду листів і звернень кримських татар.

Готуючись до прийняття політичних рішень, ЦК КПРС уважно аналізувало найполярніші думки, давало їм відповідну оцінку. Не обійшли увагою і лист шести командирів та комісарів партизанських загонів Криму - І.Мокроусова, Т.Водоп'янова, В.Крюкова, П.Помошника, Л.Рибака, в якому була пущена в хід заявлена і багато в чому спростована теза про зраду кримських татар та їх співробітництво з окупаційним режимом.

Якщо емоційний лист ветеранів війни можна ще якось зрозуміти, то позиція першого секретаря Кримського обкому Компартії України І.Лутака, викладена в листі від 24 травня 1966 року, здається нам неприпустимою. Керівник Кримської обласної парторганізації без тіні сумніву заявив, що задовольнити вимоги кримських татар щодо повернення на історичну батьківщину не виявляється можливим оскільки виселення їх було "правильною і необхідною мірою покарання за їх зраду батьківщині".

Тезу про "зраду" кримських татар обережно використав у своєму листі від 22 червня 1966 року і перший секретар ЦК Компартії України П.Ю.Шелест. Хоча неможливість повернення кримських татар до рідного краю він аргументував цілим рядом інших, здебільшого непереконливих факторів (багатонаціональність Кримської області, необхідність переселення з Криму значного числа громадян, тощо) ³¹.

Відсутність узгодженої позиції партійних, радянських, правоохоронних органів, наявність кількох тисяч звернень кримських татар значною мірою ускладнювала роботу комісії ЦК КПРС у складі І.Капітонова, В.Степакова, М.Захарова, В.Павлова, М.Савінкіна, Р.Руденко, та інших, позначилось на змісті підготовлених нею проектів постанови Секретаріату ЦК та Указу Президії Верховної Ради СРСР. І все ж сам факт створення такої комісії можна розглядати як позитивний факт, важливий здобуток кримськотатарського національного руху.

Про діяльність комісії йшла зацікавлена розмова на зустрічі 21 липня 1967 р. делегації кримських татар з головою КДБ СРСР Ю.Андроповим, секретарем Президії Верховної Ради М.Георгадзе, Генеральним прокурором СРСР Р.Руденком, міністром внутрішніх справ М.Щолоковим. На прийомі, влаштованому керівництвом основних силових міністерств, піднімалося питання репресій проти активістів кримськотатарського національного руху, наводилися приклади судових процесів у Москві над Т.Дагджі,

С.Шамратовим і А.Сейтмуратовою в Ташкенті, над учасниками мітингів і демонстрацій у Бекабаді, Ангрені та Андижані. Зокрема, учасники демонстрацій в Андижані є А.Веліуллаєв, Ф.Абдулджемилєв і У.Ходжаєва були засуджені 3 червня 1967 р. до 3 років позбавлення волі. На що Ю.Андронов пообіцяв, що "справи репресованих представників по партійній і державній лінії будуть переглядатися в робочому порядку, і якщо ці товариші засуджені і виключені з партії за участь в русі народу, вони будуть звільнені і відновлені" 32.

Але політичні репресії проти їх активу руху кримськотатарського народу не лише не припинились, а навпаки, набрали нових обертів. Нічого не було сказано і про ті складні умови, в яких доводилося працювати комісії ЦК КПРС по кримськотатарському питанню, про ту розбіжність, думок, що існувала в центрі і на місцях.

Повну неготовність до розв'язання кримськотатарського питання виявило керівництво України. Воно і до цього не особливо уважно ставилось до заяв кримських татар. Так, в 1965-67 роках, з 343 їх прохань про повернення на батьківщину тільки 3 розглянуто позитивно. Всього ж після звільнення кримських татар з спецпоселення 1956 року до середини 60-х років у Крим змогли приїхати і прописатися лише 15 громадян. Не кращим було становище і в інших областях. За станом на 29 липня 1966 року окрім Криму на території республіки проживало тільки 247 кримських татар, з них: в Запорізькій - 200, Одеській - 18, Донецькій - 16, Харківській - 13 33.

Спробою законсервувати кримськотатарську проблему, загнати її в глухий кут можна назвати і пропозиції голови КДБ УРСР В.Нікітченка, Генерального прокурора УРСР Ф.Глуха, міністра охорони громадського порядку І.Головченка, викладені в докладній записці №022-825 с від 15 квітня 1967 року на ім'я П.Ю.Шелеста:

"1. Нелогічно ставити питання про відміну раніше виданих указів Президії Верховної Ради СРСР, якими заборонено виселенням з Криму повертатися до колишніх місць проживання і не повертається конфісковане в них майно.

2. Враховуючи, що в окремих випадках заборона раніше висланим повертатися в Крим не викликається необхідністю, вважали б за можливе поставити перед Президією Верховної Ради СРСР про надання Кримському облвиконкому дозволяти таким особам проживати на території Криму без повернення їм конфіскованого майна" 34.

Отже, викладені пропозиції передбачали не організоване повернення кримськотатарського народу на його історичну батьківщину, а дозвіл окремим, найбільш лояльним його представникам проживати в Криму. Тому, звичайно, подібні заходи йшли врозрід з цілями кримськотатарського руху, викликали його рідущий протест.

Не задовольнили кримських татар і документи, підготовлені внаслідок тривалої роботи комісії при ЦК КПРС. Постанова ЦК КПРС, прийнята з цього приводу, за змістом дуже нагадувала аналогічний документ, прийнятий 24 листопада 1956 року. В ній знову констатувалося, що сама постановка питання про повернення кримських татар в Крим і створення їх автономії не обумовлюються ні державними інтересами, ні політичною доцільністю, вона не відповідає також інтересам самих трудящих татарської національності”³⁵.

Кроком вперед в порівнянні з минулим став Указ Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. "Про громадян татарської національності, які проживали в Криму", оскільки знімав необгрунтовані звинувачення в зраді кримських татар, але разом з тим ніскільки не враховував їх сподівань та устремлень. В ньому вже вкотре декларувалось, що татари, які раніше проживали в Криму, "вкорінилися на території Узбецької та інших союзних республік, вони користуються всіма правами радянських громадян, беруть участь в громадсько-політичному житті, обираються депутатами Верховної Ради і місцевих Рад депутатів трудящих, працюють на відповідальних посадах в радянських, господарських і партійних органах, для них ведуться радіопередачі, видається газета рідною мовою, здійснюються інші культурні заходи”.

Замість відповіді на вистраждане питання про можливість повернення в Крим, Указ містив розпливчате доручення Радам Міністрів союзних республік-”і надалі надавати допомогу і сприяння громадянам татарської національності в господарському і культурному будівництві з урахуванням їх національних інтересів і особливостей”³⁶.

Одночасно з Указом була прийнята постанова Президії Верховної Ради СРСР, яка роз'яснювала, що громадяни татарської національності, які раніше проживали в Криму і члени їх сімей користуються правом, як і всі громадяни СРСР, проживати на території Радянського Союзу у відповідності з діючим законодавством про працевлаштування і паспортний режим³⁷. На практиці зрівняння в правах означало пгтучне регулювання переселення кримських татар за допомогою сумнозвісної прописки.

Зміст і значення постанови ЦК КПРС та Указу Президії Верховної Ради від 5 вересня 1967 року відразу отримали належну оцінку лідерів кримськотатарського руху. Колишній член КПРС, партійний працівник Бекір Умеров прямо заявив: "Кримських татар знову обдурили, хоча ЦК прийняв делегатів від татарського народу на вищому рівні... зневажливе ставлення до вимог татарського народу зі сторони урядових інстанцій озлобило татар і перетворило їх у внутрішніх ворогів" ³⁸.

Інший активіст кримськотатарського руху, працівник науково-дослідного інституту по атомній промисловості Ю. Османов 10 вересня 1967 р. писав: "...В нашому питанні видно явне небажання Політбюро стати на курс ленінізму в національній політиці. Їх кредо - Крим без татар, без національного рівноправ'я корінного населення. Відкидаючи вимогу відновлення автономії, вони, природно, відкидають вимогу організованого повернення і компактного розселення (т.б. такого розселення, при якому можливо було б відкрити школи і яке було до війни). Вони, очевидно, розраховуючи на дурнів, планують зрівняти кримських татар в правах з громадянами СРСР". Це значить, що буде формально дозволена прописка татарам в Криму, але здійснюватись буде таким чином, щоб так розселити і стільки розселити кримських татар в Криму, щоб не допустити можливості відкриття шкіл і спілкування народу, т.б. прискорити процес примусового розселення народу і остаточно захопити національну батьківщину і не відновити рівноправ'я" ³⁹.

Свою оцінку згаданим законодавчим актам дали правозахисні організації в СРСР. В документі №10 Московської Гельсінської групи прямо говориться що такою політикою влада "...розраховує на асиміляцію кримських татар населенням середньоазійських республік". Але оскільки політика асиміляції зустрічає опір кримських татар, то вона є порушенням "прав людини і основних свобод, повага яких є суттєвим фактором миру, справедливості і благополуччя" ⁴⁰.

Ситуацію, що склалася після прийняття Указу Президії Верховної Ради СРСР, проаналізували учасники нелегальної наради представників кримських татар Узбекистану, а також інших республік, яка відбулася 16-17 вересня 1967 року в м.Совєтсбаді (Таджикистан). Активісти руху з різних регіонів Середньої Азії висловили своє невдоволення згаданим законодавчим актом, заявили про своє бажання "вирішення кримськотатарського питання до кінця", т.б. масового переселення татар в Крим, компактного їх розселення, компенсації втрат у зв'язку з переселенням, а також

утворення національної автономії. З цією метою було вирішено сформувати і направити в Москву делегацію представників кримськотатарського народу в кількості 300 чоловік ⁴¹.

Велика увага на нараді була приділена обговоренню плану повернення в Крим, розрахованого на 3-5 років. Передбачалося, що поїдуть ті, у кого є кошти на придбання будинку або можливість обміну житлової площі в Криму. Для розв'язання житлової проблеми для більшості кримських татар планувалось утворення виробничих бригад для заготовки деревини в північних районах країни, а також будівництво будинків безпосередньо на півострові на особисті кошти і державні позики ⁴².

Сам факт проведення міжреспубліканської наради та її рішення викликали відверте роздратування центрального та місцевого партійно-державного апарату. Перший секретар Кримського обкому партії України М. Кириченко поспішив повідомити Шелеста, що "певна частина "автономістів" - керівників і натхненників цього руху, все більше скочуються на позиції націоналізму і проведення нелегальної політичної діяльності". Одночасно він звернув увагу на те, що кримськотатарський національний рух, який до цього поширював свою діяльність в республіках Середньої Азії та Москві, поступово розповсюджує свій вплив в Криму ⁴³. Надалі довідки з Кримського обкому партії, інформації передані по ВЧ здебільшого нагадували зведення з фронту бойових дій. 13 вересня 1967 року Кримський обком партії провів розширену нараду, в якій взяли участь відповідальні секретарі обкому партії, перші секретарі міськкомів та райкомів партії, голови міськрайвиконкомів, керівні обласні працівники, співробітники управління КДБ, міські та районні прокурори, начальники міських та районних відділів міліції. В інструктивній доповіді М. Кириченка, окрім загальних настанов щодо належної організації агітаційно-пропагандистської та роз'яснювальної роботи серед населення, йшлося про конкретну реалізацію намічених раніше заходів по введенню жорсткого паспортного режиму, організаційному та кадровому зміцненню правоохоронних органів ⁴⁴.

Аналогічні питання розглядалися на нараді у секретаря ЦК Компартії України О. Ляшко, проведеній за дорученням П. Шелеста ⁴⁵. Причому, прийняті на них рішення оперативно втілювалися в життя. Так, якщо до Указу 1967 року прописка існувала лише в містах і курортних місцевостях, а більшість населення степових районів, як і інших сільських місцевостей, не мала паспортів, то за кілька тижнів всі жителі Криму отримали свідоцтва громадян

СРСР, а прописка була введена в усіх населених пунктах. Разом з тим, вжиті заходи, як і інші перепони, не могли спинити потоку кримських татар на свою історичну батьківщину⁴⁶. ©

Вже за два тижні після прийняття Указу в Сімферополь, Бахчисарай та інші райони області прибуло більше 500 кримських татар⁴⁷. Всього ж, за свідченням Л.Алексєєвої, у вересні-грудні 1967 року в Криму знаходилося 1200 сімей загальною чисельністю до 6 тисяч чоловік. З них на законних підставах змогли влаштуватися в області 2 сім'ї та 3 одинаки⁴⁸.

Цілком очевидно, що подібні факти породжували різноманітні непорозуміння та інциденти. Герой Радянського Союзу Абжураїм Решидов на початку листопада 1967 року направив на адресу Головного Маршала авіації К.А.Вершиніна телеграму, в якій попереджав, що покінчить життя самоспаленням, якщо до ювілею радянської влади йому не буде надано житло в Криму.

В селі Резервному Бахчисарайського району кримські татари, що оглядали свій колишній будинок, заявили: "...скоро всі повернуться сюди, а якщо не дозволять, тоді ми, як чеченці та інгуші, поїдемо до Москви, сядемо біля Кремля і будемо сидіти, доки наше питання не вирішиться позитивно...".

В селі Генеральському Алуштинського району сім'я С.Джемалядинова оголосила голодівку в знак протесту проти відмови місцевих органів влади у наданні житла і працевлаштування⁴⁹. В ряді випадків доходило і до сутичок з міліцією, хоча останні виникали лише тоді, коли ситуація виходила з-під контролю, оскільки сама тактика просування в Крим за задумом її організаторів мала носити мирний спокійний характер. Це засвідчило, зокрема, зустріч делегатів кримськотатарського народу з заступником голови облвиконкому М.Мойсєєвим 12 вересня 1967 року. Представників кримськотатарського народу, як довідуємось з інформації Кримського обкому партії, здебільшого цікавили такі питання: 1. Що робиться в області в зв'язку з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 року? 2. Коли буде опублікований Указ в "Курортной газете" та "Крымской правде"? 3. Які пільги будуть надані при переселенні і як воно буде здійснюватись, який порядок обміну квартир і придбання будинків? 4. В яких містах та районах Кримської області є обмеження в прописці? 5. Де можна влаштуватися на роботу в сільському господарстві птютюнникам, іншим фахівцям? 6. Скільки працівників можуть прийняти на роботу Керченський металургійний завод, гірничозбагачувальна, будівельна, хімічна та інші галузі промисловості? 7. Скільки можна трудовлаштувати шоферів,

лікарів, педагогів та інших фахівців? 8. Які є в Криму вищі та середні учбові заклади і який існує порядок для перевodu студентів з інших вузів?

На зустрічі були висловлені прохання розширити експозицію обласного краєзнавчого музею з метою висвітлення участі кримських татар в революційному русі, соціалістичному будівництві, Великій Вітчизняній війні⁵⁰

21 вересня облвиконкомом відвідала делегація кримських татар в кількості 10 чоловік, які після роз'яснення порядку купівлі-продажу будинків, відведення ділянок і прописки заявили, що різноманітні обмеження встановлені спеціально, щоб гальмувати переїзд кримських татар в Крим.

24 вересня 1967 року облвиконкомом відвідала інша делегація кримських татар в кількості 48 чоловік. Вони з'ясовували причини відмови їм у прописці, у будівництві житлових будинків, доводили недоцільність прийому переселенців з інших областей України, просили надати пустуючі напівзруйновані будинки татарам, які за свій рахунок приїдуть в Крим і компенсують державі повну вартість житлових приміщень⁵¹.

Викладене вище яскраво свідчить про те, що "просування в Крим" з перших своїх кроків замислювалося як акція, узгоджена з чинним законодавством, розрахована на розуміння і практичну допомогу центральної та місцевої влади.

В той же час владні структури, прагнучи взяти процес переселення в Крим під свій жорсткий контроль, ввести його в необхідне наперед визначене русло, прийняли рішення про проведення оргнабору кримських татар для працевлаштування в Криму. Мета цієї акції не залишалась секретом для самих кримських татар. Один з активістів національного руху Енвер Асанов на зустрічі з секретарем Кримського обкому партії 15 травня 1968 року заявив: "Відкрита вербовка татар в Крим - не вирішення кримського питання. Це чергова провокація проти народу. Завербував сотню-дві татар в Крим - закриють прописку, пояснюючи тим що немає місць. На батьківщину нас не повинні вербувати, це - приниження"⁵².

Оргнабор кримських татар для переїзду в Крим, що розпочався весною 1968 року, проходив під безпосереднім контролем ЦК, міськкомів, райкомів партії Узбекистану, за участю Державного комітету Ради Міністрів УРСР по використанню трудових ресурсів та Кримського облвиконкому.

На першому етапі згаданої роботи в 1968 р. було відібрано 198 сімей. Основним критерієм відбору служила наявність

сільськогосподарської спеціальності або брак її взагалі, а головне ... відсутність компрометуючих матеріалів про участь в кримськотатарському русі. Як правило, в списки для переселення не попадали представники інтелігенції - інженери, вчителі, митці тощо. На цій підставі було відмовлено економісту Нурі Абдуллаєву, педагогам з вищою освітою Амзі Аблаєву, Толяту Воєнному та багатьом іншим.

Невдоволений діями комісії по оргнабору в першу чергу, Держкомітету по використанню трудових ресурсів механік бавовняної фабрики в Бекабадському районі Ташкентської області Мустафа Сахат писав: "Я буду скаржитися далі, що ви мучите наш народ... Ми вимагаємо повернення на свою батьківщину всього татарського народу, а не лише тих людей, яких ви берете для відводу очей... Дотримуючись принципу відбору та переселення лише тих сімей, працездатні члени яких мають масові робітничі професії чи не мають ніякої спеціальності, ви відриваєте простий неписьменний народ від інтелігенції і тим самим хочете загальмувати дальший розвиток культури кримськотатарського народу, а також намагаєтесь відірвати ці сім'ї від рідних і близьких..." 53.

Вже попередні результати роботи по оргнабору показали неспроможність використати його як політичну акцію з метою розколу кримськотатарського національного руху. В липні 1968 року голова Державного комітету по використанню трудових ресурсів О.Деннісенко доповідав ЦК Компартії України, що заходи про переселення в Крим частини кримськотатарського населення не приводять до зменшення прагнення до переїзду на постійне місце проживання в Кримську область, а "навпаки створюють умови для активізації діяльності націоналістичних елементів в даному напрямку". Ним прогнозувалось, що надалі діяльність активу здійснюватиметься в таких основних формах:

а) пред'явлення вимог про переведення з одного господарства в інше, в середині районів, а також з району в район з метою найбільшого зосередження кримських татар в одному місці з тим, щоб потім висунути вимоги про відкриття національних шкіл і установ культури;

б) пред'явлення вимог права місця проживання в містах та районах Південного Берега Криму і місцевостей прилеглих до Сімферополя;

в) пред'явлення вимог про дозвіл переїзду в Крим близьких та далеких родичів, що залишились в Узбекистані і в свій час не були рекомендовані на переселення, або ж не були оформлені

переселенцями, як ті, що не відповідають для цього необхідним вимогам" 54.

Передбачаючи такий розвиток подій, влада мало покладалася на створені нею запобіжники - письмові роз'яснення під розписку переселенцям про те, що життя і робота надаються в одному з відділень колгоспу чи радгоспу в залежності від виробничої необхідності, пільги по переселенню можливі тільки в тому господарстві, куди здійснене переселення (вказаному в переселенському квитку), навчання в школах ведеться лише російською мовою з викладанням української мови як предмета. Тому з 1 липня 1968 року у відповідності з особистою вказівкою першого секретаря ЦК Компартії України П.Шелеста робота по переселенню була зовсім припинена 55. Причому не бралось до уваги, що в райвиконкомах місцевих Рад Узбекистану нагромадилась велика кількість заяв на переселення в Кримську область. Лише в Наманганський облвиконком в травні-червні 1968 року надійшло близько 250 таких заяв 56.

Згодом переселення кримських татар по оргнабору поновилося, але проводилось в значно менших розмірах. Не виконувались навіть контрольні цифри, встановлені для переселення українським урядом. Так, якщо за планом в 1969 році передбачалося здійснити переселення 150 сімей, то фактично було прийнято 104, в 1970 - відповідно 100 і 45; в 1971 - 100 і 65.

В 1972 р. Рада Міністрів СРСР своїм розпорядженням №702-рс дозволила здійснити переселення ще 50 сімей кримських татар, розселивши і працевлаштувавши в населених пунктах Чорноморського, Роздольненського, Первомайського, Красноперекопського, Ленінського, Советського і Білогірського районів 57.

Штучні обмеження в переселенні кримських татар в Крим змушували цілі сім'ї діяти самостійно. В кінці 60-х - та початку 70-років в індивідуальному порядку на півострів прибуло 195 сімей (3496 осіб). Окрім того, певна кількість громадян з числа кримських татар осіла в інших областях республіки: Херсонській - 1541 чол., Запорізькій - 1063; Донецькій - 633; Одеській - 61.

Незначна кількість татар проживала на території Ворошиловградської, Кіровоградської, Київської, Черкаської, Харківської областей. За даними МВС СРСР в цілому на 1 травня 1973 року в республіці проживало 6874 кримських татар, з яких без прописки: в Кримській області - 23 сім'ї (101 чол.), Херсонській обл. - 31 сім'я (142 чол.), Запорізькій - 2 сім'ї (8 чол.). Звичайно, далеко не всі з прибулих витримували надзвичайно складні, створені для них умови життя. Тому вже в кінці 60-х років

спостерігається певний відтік кримських татар з України. Всього ж в 1968-1972 роках за межі республіки виїхало понад 650 чоловік⁵⁸.

Не останню роль в цьому зіграла постанова Ради Міністрів УРСР №94-5 від 25 лютого 1972 року "Про усунення недоліків в розселенні громадян, що прибувають в неорганізованому порядку для постійного проживання в Українській РСР". На її виконання обласні виконавчі комітети прискіпливо перевіряли посвідчення купівлі-продажу будинків в межах районів, селищ і сіл, дотримання громадянами паспортного режиму⁵⁹.

Аналізуючи стан розселення кримських татар в областях України, політичне керівництво та правоохоронні органи особливу увагу приділяли виявленню осіб з "сепаратистськими намірами". Так, 14 липня 1973 року завідуючий відділом адміністративних органів ЦК Компартії України Д.Опанасюк з тривогою повідомляв першого секретаря ЦК Компартії України В.В.Щербицького, що з числа проживаючих в республіці громадян татарської національності виявлено понад 300 чоловік, що раніше примикали до так званого "автономістського руху". З них біля 60 чоловік залишились на старих позиціях, намагаються продовжувати свою діяльність по активізації "руху", залучення до цього інших осіб татарського населення і, в першу чергу, молоді. Проводиться робота по припиненню діяльності "екстремістськи настроєних автономістів" і відриву з-під їх впливу осіб татарської національності"⁶⁰.

Поширюючи інформацію про загрозу зростання автономістських ідей місцеві партійні органи як і керівництво України в цілому ставили перед собою такі основні цілі: всіляко скомпрометувати кримськотатарський національний рух та окремих його діячів; призупинити, а то й зовсім згорнути процес переселення кримських татар на історичну батьківщину, зняти з повістки денної вирішення кримськотатарського питання взагалі. Це якраз постережується в доповідній записці Кримського обкому партії від 25 липня 1972 р., підписаній М.Кириченком. В ній йшлося про "численні наклепницькі" звернення та заяви кримських татар з вимогами надання автономії, відкриття шкіл, мечетей. Як підкреслював М.Кириченко "...всі ці вимоги є зовсім необгрунтованими і не можуть бути задоволені в силу цілого ряду причин". Таких, наприклад, як військово-стратегічне становище Кримської області, її статус всесоюзної здравниці.

Інформуючи ЦК КПРС і ЦК КП України, М.Кириченко не гребував щодо оцінки кримських татар ніякими чутками і домислами, узагальнював далеко на типові факти. В своїх доповідних він наводив випадок, що стався в садбі по вул.

К.Маркса в м.Алушта, коли п'ять кримських татар, оглянувши будинок однієї з громадянок, заявили, що він належить їх батькам і запропонували: "Передай нам будинок, а то потім пожалкуєш". В селі Малий Маяк Алуштинського району група кримських татар без дозволу господаря садиби, почала зривати фрукти в саду. На протест господаря вони начебто заявили: "Ми господарі цього саду і беремо фрукти для своїх дітей. Ми ще розпишемо вашою кров'ю стіни наших будинків..."⁶¹.

Можливо, подібні прикрі випадки і мали місце в процесі повернення кримських татар на батьківщину, однак, вони не давали підстав для тверджень про наявність, небезпечних вогнищ національної ворожнечі на Кримському півострові, як і для прилюдної демонстрації негативного ставлення українського та російського населення Криму до повернення кримських татар. Якщо тютюnnики радгоспу "Привітне" та "Малореченський" і заявляли директорам про бажання залишити Крим, в разі повернення колишніх господарів, то можна бути переконаним, що це вони робили в контексті нагнітання загальної напруженої атмосфери, багато в чому спровокованої місцевими партійними та радянськими органами.

Так, незрозуміло, кому і для чого на фоні існуючих складностей і суперечностей влаштуувати 29 травня - 11 липня 1972 року в Сімферополі відкритий судовий процес над групою військовослужбовців з 152-го добровольчого батальйону СД, а також гучної прес-конференції.

Всіляко компрометуючи кримських татар і піднімаючи на щит вихватки окремих осіб, М.Кириченко в той же час забував звернути увагу вищого політичного керівництва на "Звернення кримських татар", що повернулись на батьківщину, в Крим, до громадськості України" в якому чітко і послідовно викладалася позиція кримськотатарського національного руху. В згаданому документі говорилося, що "елементарні демократичні свободи народу, його голос за повернення рідного краю піднімається неправдивою інформацією радянської громадськості. В Криму спеціально розповсюджуються чутки про те, що нібито кримські татари вимагають повернення своїх будинків і всі бажають жити на узбережжі Криму. Всілякі вихватки різного роду нездорових елементів, а до наявних випадків вбивств рецидивістами, кримінальними злочинцями, приписуються кримським татарам. Все - це брехня і наклеп ... Ми хочемо жити на землі предків, разом з усіма народами, як це було до війни. В даний момент чимало сімей і однаків кримських татар знаходяться в Криму з надією

трудоулаштування і прописатися в будь-якому куточку Криму. Жителі Криму - українці і росіяни, і ті, що жили з нами до війни, і ті, хто приїхав по переселенню, зустріли нас привітно і тепло. Та одного співчуття мало. Дорогі товариші - брати! Надайте притулок сім'ям кримських татар, що приїхали в Крим, захистіть нас від сваволі місцевої влади, підтримайте наш народ в його благородному русі за право жити на батьківщині" 62.

На жаль голос кримських татар, як і раніше, залишився непоміченим. Натомість пропозиції Кримського обкому партії підтримані керівництвом України знайшли своє відображення в цілком такій ній постанові ЦК КПРС від 26 жовтня 1972 року "Про окремі категорії громадян, переселених в минулому з місць їх проживання в інші райони СРСР". В ній вже вкотре безапеляційно твердилось, що кримські татари "...які раніше проживали в Криму в своїй більшості укорінилися на нових місцях проживання...". Виходячи з цього ЦК КПРС зобов'язав відповідні партійні органи і надалі прсводити необхідну роботу "по закріпленню постійного їх проживання в цих місцях".

Постанова ЦК КПРС визнавала за доцільне "...вирішувати питання про громадян, які бажають повернутися до попередніх місць проживання, як правило, через органи, що займаються організованим набором робочої сили у відповідності з діючим законодавством про паспортний режим та при наявності можливостей житлово-побутового використання на постійній роботі в радгоспах, колгоспах, на підприємствах, будовах, установах і організаціях" 63.

Характерно, що в постанові ЦК КПРС не знайшла свого відображення думка Кримського обкому партії про необхідність суттєвого обмеження переселення кримських татар в Крим на основі оргнабору. Це пояснюється, очевидно, позицією першого секретаря ЦК КП Узбекистану Ш.Рашидова, який звертав увагу вищого політичного керівництва на активізацію діяльності "кримсьотатарських націоналістів", висловлював стурбованість тим, що "зменшення оргнабору, який проводиться у відповідності з рішенням інстанцій, дає можливість "автономістам" зміцнити свої позиції і утруднити роботу партійно-радянських органів по вихованню громадян цих народностей. З метою поліпшення ситуації Ш.Рашидов пропонував розглянути питання про поновлення серед татар оргнабору і дозволу проживання їх окремим представникам, особливо учасникам Великої Вітчизняної війни" 64.

Постанова ЦК КПРС від 26 жовтня 1972 року явля собою яскравий зразок численних партійно-урядових документів,

містили в собі так звану "подвійну мораль". З одного боку Секретаріат ЦК КПРС повністю схвалював текст Указу Президії Верховної Ради СРСР "Про зняття обмежень у виборі місць проживання, передбаченого в минулому для окремих категорій громадян", з другого - затверджував розгорнуту програму, що ставила за мету недопустити реалізації закладених в Указі положень.

Так, протокольним рішенням Секретаріату затверджувався "План пропагандистського забезпечення заходів передбачених Центральним Комітетом". Малося на увазі проведення галасливих кампаній в засобах масової інформації з висвітленням "щасливого і безмарного життя" переселених народів, публікації статей про найбільш визначних їх представників, рішучу відсіч "антирадянським випадкам" на заході. Цікаво, що замість конкретного вирішення проблем репресованих народів ЦК КПРС рекомендував своєму ідеологічному арсеналу ширше експлуатувати такі теми, як "геноцид в'єтнамського народу, агресія Ізраїлю проти арабських країн, расова дискримінація в капіталістичних країнах", використовувати з пропагандистською метою такі "чорні дати в історії імперіалізму, як агресія США проти Мексики, Пуерто-Ріко, Гватемали"⁶⁵.

Політбюро ЦК Компартії України 14 листопада 1972 року, заслухавши коротку інформацію завідуючого відділом адміністративних органів Д. Опанасюка майже слово в слово продублювало документ, вироблений на Старій площі не забувши, однак, додати доручення Міністерству внутрішніх справ, КДБ при Раді Міністрів УРСР та Прокуратурі УРСР "...вживати заходів по своєчасному попередженню протизаконних та антигромадських дій з боку окремих націоналістично настроєних елементів"⁶⁶.

Політичні рішення, прийняті в Москві та Києві не лише не стабілізували ситуацію, а навпаки, ускладнили її, оскільки не влаштовували жодну з протидіючих сторін.

На чисто формальний захід перетворилося організоване переселення сімей кримських татар в райони Кримської області. В 1972 році переселено 50 сімей, в 1973 - 29, в 1974 р. - 48, в 1975 р. - 50, в 1976 р. - спочатку передбачалося переселити 20 сімей, але згодом за рішенням Ради Міністрів ця цифра була збільшена⁶⁷. Не змінилося на краще і критерії відбору переселенців, серед яких чільне місце займала "політична благонадійність" громадян.

Все це штовхало кримських татар на самочинні дії поза офіційно визначеними органами переселення. На 1 січня 1977 р. на території Кримської області проживало 1219 сімей (6637 чол.), з

них 4.258 чол. дорослих і 2.379 дітей. З них проживало без прописки 362 сім'ї (1666 чол.), в тому числі: в Сімферополі - 36 чоловік; в м.Саки - 75; Ленінському районі - 223; Білогірському - 514; Советському - 178; Краснопереконському - 146; Первомайському - 45; Роздольнянському - 17; Кіровському - 247; Сімферопольському - 160; Червоногвардійському - 18. Ряд сімей роками не могли отримати бажаної прописки, навіть маючи у своєму володінні цілком пристойне і впорядковане житло ⁶⁸.

Міністр внутрішніх справ СРСР М.Щолоков в листі від 17 грудня 1976 р. на ім'я першого секретаря ЦК Компартії України В.В.Щербинського, посилаючись на численні звернення депутатів Верховної Ради СРСР та союзних республік, рядових громадян радив виявляти більшу гнучкість в розв'язанні питань прописки та працевлаштування сімей кримських татар в Криму. Однак, саме цього не вистачало як кримським структурам, так і українському керівництву в цілому.

М.Кириченко в черговому своєму листі в ЦК КПРС від 1 жовтня 1973 року скаржився на кримських татар, які намагаються вкорінитись в Криму, порушуючи "діюче законодавство" про працевлаштування і паспортний режим, просив поширити на всю Кримську область дію постанови Ради Міністрів СРСР №700 від 8 вересня 1969 року "Про заходи посилення паспортного режиму і обмеження прописки громадян в місті Севастополі" і пункту постанови Ради Міністрів СРСР №6581/211 від 15 серпня 1966 р. "Про зміцнення паспортного режиму в містах Москві, Ленінграді, Московській області", що передбачав виселення антигромадських елементів. Більше того, Кримський обком КП України просив надати місцевим адміністративним органам право "здійснювати виселення за межі області в адміністративному порядку злісних порушників паспортних правил і членів їх сімей до місць колишнього проживання" ⁶⁹.

Деяко пізніше, 27 листопада 1975 року М.Кириченко разом з головою виконком Кримської обласної Ради депутатів трудящих та заступником голови КДБ при Раді Міністрів УРСР М.Трояном накреслили і виклали своєрідний план протидії кримськотатарському національному руху. Останній передбачав такі основні заходи:

-розповсюдити дію постанови Ради Міністрів СРСР №321 від 19 березня 1963 року "Про часткову зміну порядку прописки громадян на постійне місце проживання в курортних місцях півдня" та всю територію Кримської області;

-встановити в Криму на певний період порядок виселення з області передбачене пунктом 3 постанови Ради Міністрів СРСР №658/211 від 15 серпня 1966 р. "Про зміцнення паспортного режиму в містах Москві, Ленінграді, Московської області";

-найближчим часом прописати в установленому порядку частину сімей татарської національності, що не допускають антигромадських вчинків, щодо окремих найбільш активних "підбурювачів", які проживають без прописки в незаконно придбаних будинках, вжити заходи по їх видворенню з Криму до колишніх місць проживання, передбачивши відшкодування їм вартості куплених будинків за рахунок спеціально виділених коштів;

-продовжити в залежності від ситуації, переселення по оргнабору певної кількості громадян татарської національності, виходячи з того, що цей захід вносить розкол в "ряди татарських екстремістів";

-просили відповідні партійні та радянські органи в місцях постійного проживання громадян татарської національності вжити у відповідності з вимогами Указу Президії Верховної Ради від 5 вересня 1967 року додаткові заходи виховного і стримуючого характеру, спрямовані на обмеження самовільного переселення в Крим кримських татар. Таку ж роботу провести в Херсонській, Запорізькій та інших областях України;

-посилити можливості Управління КДБ по Кримській області, утворивши його місцеві апарати в Білогірському, Ленінському, Советському, Первомайському та Чорноморському районах ⁷⁰.

До речі, питання про збільшення штатів оперативного складу КДБ в Кримській області порушувались далеко не вперше. 10 травня 1970 року Секретаріат ЦК КПРС своїм рішенням уже збільшував кількість працівників держбезпеки в Криму на 40 одиниць, в тому числі на 28 офіцерів ⁷¹. Аналогічні рішення, хоча з дещо меншим розмахом ухвалювались і пізніше.

Розробляючи "план цільної оборони" М.Кириченко, Т.Чемодуров та М.Троян так захопилися нововведеннями, що не помітили, як увійшли в протиріччя з чинним законодавством. На це звернули увагу міністр внутрішніх справ І.Головченко, в.о. Прокурора УРСР М.Самаєв та міністр юстиції В.Зайчук, які відзначили, що наведені кримськими керівниками нормативні акти аж ніяк не стосуються тієї ситуації, що виникла в Криму і не можуть служити перепорою для масового заїзду на територію півострова. Наприклад, постанова Ради Міністрів СРСР від 19

березня 1963 р. №321 торкалась обмежень в прописці порівняно невеликого кола осіб, засуджених за здійснення злочину. Інша ж - від 8 травня 1963 р. №497 дозволяла видворяти з Москви осіб, що беруть участь в релігійних процесіях, зборах з порушенням громадського порядку, а також бродяг, катюк, злісних порушників паспортного режиму, але ні в якому разі громадян, які сім'ями прибувають на постійне місце проживання ⁷².

Ніскільки не знітившись таким перебігом подій, М.Кириченко та Т.Чемодуров, а згодом і новий перший секретар Кримського обкому партії В.Макаренко, продовжують рішуче "бомбардувати" ЦК Компартії України, ЦК КПРС листами, інформаціями, доповідними записками, в яких оцінюють ситуацію в Криму як критичну, пропонують вжити рішучих заходів щодо кримських татар, і в першу чергу, до активістів кримськотатарського руху ⁷³.

Підлила масла у вогонь Інформаційна записка від 27 червня 1977 року "Про активізацію ворожої діяльності кримськотатарських екстремістів", адресована в Політбюро ЦК КПРС головою КДБ СРСР Ю.Андроповим. В ній повідомлялось про розповсюдження "автономістами" матеріалів "наклепницького змісту", "розгортання антирадянської діяльності" пов'язаної з доцільністю масового переселення татар в Крим. Як приклад, керівник грізного відомства наводив розповсюджене "самвидавом" "Запит-вимогу кримськотатарського народу в зв'язку з 60-річчям радянської влади на 33 році захоплення його національної території, насильницької ліквідації як народу, як нації", "Касації та заяви від робітників, колгоспників, службовців та інтелігенції кримськотатарського народу, громадян СРСР", "Проект звернення кримськотатарського народу" ⁷⁴.

Над виробленням документів, покликаних зменшити активність кримськотатарського національного руху хоча б частково призупинити переїзд кримських татар на історичну батьківщину працювали в Москві, Києві, Ташкенті. Зокрема, Мустафа Джемилев оприлюднив погоджене урядами Узбекистану та України таємне розпорядження міністра внутрішніх справ Уз.РСР (№221), яким заборонялося випускати кримських татар без пред'явлення офіційного підтвердження з майбутнього місця проживання про наявність там для них роботи і житла ⁷⁵.

Ряд аналогічних документів були підготовлені в стінах ЦК Компартії України та Уряду УРСР. Надсилаючи їх до Москви і наполягаючи на розгляді українських пропозицій, перший секретар ЦК Компартії України В.Щербицький 18 травня 1978 року

повідомляв про те, що "заходи по стриманню масового переїзду татар, які вживають партійні, радянські та адміністративні органи республіки і Кримської області на основі діючого законодавства малоефективні і позитивних результатів не дають. В зв'язку з складною ситуацією в Криму і враховуючи, що Кримська область прикордонна, місце проведення важливих міжнародних, політичних заходів за участю керівників партії і уряду нашої країни, зарубіжних держав, наявність на її території особливо режимних і військових об'єктів, є всесоюзною здравницею з всезростаючим припливом іноземців, просили б ЦК КПРС розглянути питання про прийняття, в порядку виключення, постанови Ради Міністрів СРСР "Про додаткові заходи по зміцненню паспортного режиму в Кримській області", яким визначити порядок адміністративного вилучення органами внутрішніх справ осіб, що прибувають у Крим в неорганізованому порядку на постійне місце проживання та проживаючих без прописки" ⁷⁶.

Пропозиції викладені в доповідній записці В.Щербицького розглянув на своєму засіданні Секретаріат ЦК КПРС. Відсутність єдиної думки засвідчувало досить бурхливе обговорення, в якому взяли участь А.Кириленко, Б.Пономарьов, М.Зімянін та ін. Та незважаючи на розбіжність підходів до вирішення кримськотатарського питання у членів Секретаріату, всі вони одноставно підтримали наперед заготовлені проекти документів.

У постанові ЦК КПРС повністю схвалювались розроблені в ЦК Компартії України заходи, затверджувався відповідний проект постанови Ради Міністрів СРСР "Про додаткові заходи по зміцненню паспортного режиму в Кримській області". Водночас Центральним Комітетом Узбекистану, Казахстану, Киргизії, Таджикистану, Краснодарського крайкому КПРС доручалось докласти всіх зусиль по здійсненню раніше прийнятих рішень щодо кримськотатарського населення. Особливо їх увага зверталася "на недопустимість випадків самовільного і масового заїзду в Крим громадянами татарської національності на постійне місце проживання".

Спеціальні завдання ставились перед МВС СРСР, КДБ СРСР, Прокуратурою СРСР, місцевими правоохоронними органами, які мали використати всі наявні в їх арсеналі засоби, виставити щільний заслон на шляху дальшого розвитку кримськотатарського національного руху.

Широкі повноваження для цього давала правоохоронним органам вищезгадана постанова Ради Міністрів СРСР №700 від 15

серпня 1978 року.⁷⁷ Вона встановлювала з 15 жовтня 1978 року положення відповідно з яким:

а) особи, що прибувають в Кримську область в неорганізованому порядку і проживають без паспортів, з просроченими паспортами без прописки або реєстрації, не зважаючи на накладене на них адміністративне стягнення за порушення паспортних правил за рішенням виконавчих комітетів міських, районних та районних міст Рад народних депутатів виселяються з області органами внутрішніх справ;

б) громадяни, що є володарями будинків наймачами або піднаймачами житлових приміщень, чи проживаючі в гуртожитку, які допущають проживання в себе інших осіб без паспортів, з просроченими паспортами, без прописки, чи реєстрації, якщо вони за ці порушення двічі протягом року піддавались адміністративному стягненню виселяються за межі Кримської області на термін до 2 років за рішенням виконавчих комітетів міських, районних та районних міст Рад народних депутатів⁷⁸.

Ухвалений Урядом СРСР документ посилив протистояння сторін, загострив ситуацію як в Криму, так і в інших регіонах, яскраво засвідчив небажання владних структур йти назустріч кримськотатарському народу в розв'язанні його життєво важливих проблем. Одночасно з цим, він ознаменував новий виток репресій проти кримських татар.

Своєрідною відповіддю на цю, так і інші акції партійно-державних структур може служити звернення "жінок, молоді, дітей, всього кримськотатарського народу про своє нерівноправне становище в сім'ї народів СРСР", в якому говорилося: "...Нас не злякають репресії, переслідування, ми вже їх випробували. Нас не лякають в'язниці - вони нас не зламали. Нас не злякають цькування і провокації - ми знаємо їм ціну..."⁷⁹.

Характерно, що політичні репресії супроводжували майже всю післявоєнну історію кримськотатарського народу. Однак, найбільш своїх потворних форм вони набрали в другій половині 60-х в першій половині 80-х років, що здійснювались за гіркою іронією долі на тлі сумнозвісного Указу Президії Верховної Ради від 5 вересня 1967 року. Справжню мету законодавчого акту розкрив один з керівників Кримського обласного управління внутрішніх справ підполковник Косаков, який без тіні сумніву заявив кримським татарам: "Указ з'явився не для вас - кримських татар, а для преси, причому закордонної... Ваша батьківщина - Туреччина, женіть туди". Інший представник кримської міліції підполковник Пезін, підтримуючи свого колегу, запевнив представників корінного

населення Криму: "Якщо завтра буде наказ розстрілювати, ми вас розстріляємо" ⁸⁰.

У щирості слів офіцерів міліції кримські татари переконалися вже з перших кроків перебування на кримській землі. "Хроніка поточних подій" зберегла чимало випадків організованого і чітко спланованого переслідування кримських татар. Так, 27 травня 1968 року близько 250 працівників міліції, дружинників оточили наметовий табір, розкладений кримськими татарами поблизу селища Мар'їно. Біля 100 осіб, серед яких були жінки, інваліди силоміць втягли в автобуси і як злочинців під посиленою охороною відправили до Ташкенту.

А ось як проходило виселення татар в Червоногвардійському районі: "10 липня 1968 року група родин кримських татар звернулася до Кримського облвиконкому з проханням забезпечити їх житлом в будь-якій частині Криму. Працівник облвиконкому Зувенко запропонував зайняти порожні будинки в радгоспах. Татари зайняли будинки на території першого відділку радгоспу "Більшовик" Красногвардійського району. Вночі до будинків під'їхали вантажні машини з міліціонерами і дружинниками. Вони хапали плащі та ковдри і кидали в машини, потім виривали дітей з рук жінок і також кидали в машини. Решту виволікали, викручуючи їм руки і кричали: "Продали Крим, знову приїхали продавати. Забирайтесь геть! Тут житимуть тільки українці". Мешканці, які почули галас зібралися, заступилися за татар. "Знайшли кого жаліти. Їх стріляти треба!" - кричали карателі на обурення місцевих людей ⁸¹.

Важливо, що наступного дня українці та росіяни, робітники першого відділку радгоспу "Більшовик" в знак протесту, проти цієї ганебної акції відмовились вийти на роботу, 17 українських та російських родин демонстративно залишили радгосп ⁸².

Перешкоджаючи розселенню кримських татар на території півострова місцеві партійні, радянські та правоохоронні органи вдавалися до найпідступніших дій - від визнання недійсними угод на придбання будинків, виселення і вивезення за межі Кримської області сімей кримських татар до фабрикації кримінальних справ за вчинені нібито порушення паспортного режиму, дрібне хуліганство, опір працівникам міліції, а в деяких випадках і за "особливо небезпечні державні злочини".

Відомо, що лише в 1972-1976 роках народними судами Кримської області прийнято 364 рішення про визнання приватних угод купівлі-продажу будинків кримськими татарами не-

дійсними⁸³. В 1976-1977 рр. адміністративними органами Кримської області за порушення паспортного режиму і порядку купівлі-продажу притягнуто до адміністративної відповідальності 2437 громадян, кримінальної - 98⁸⁴.

Однією з перших кримінальних справ, порушених на території України проти кримських татар за політичними статтями стала справа на Куртуметова Ескандера, Холікова Ібаєра, Рамазанова Регаєта прийнята виробництвом Управління КДБ по Запорізькій області. Активісти кримськотатарського національного руху звинувачувались в розповсюдженні наклепницьких вигадок, що порочать суспільний лад, виготовленні та поширенні антирадянських документів, участь в "націоналістичних зборищах". 28 листопада 1973 року Запорізький обласний суд засудив 3 кримських татар до 2 років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії загального режиму⁸⁵.

Довільне трактування терміну "антирадянський документ" дозволило співробітникам КДБ зарахувати до цієї категорії і листи Р.Рамазанова на адресу ЦК Компартії України з проханням дозволити кримським татарам повернутися до рідного краю.

Цілком очевидно, що кожний випадок беззаконня щодо кримських татар не залишався без уваги демократичних кіл СРСР, викликав найнегативнішу реакцію кримськотатарської громади. Так, виселення 3-х родин кримських татар - Губанова, Мазінова і Курсейтової з сіл Красний Крим і Спокійне Сімферопольського району 30 листопада 1972 року, напередодні святкування Дня Конституції і 60-річчя утворення СРСР, викликало стихійну демонстрацію в с.Партизани Генічеського району за участю близько 200 кримських татар.

За особистою вказівкою В.Щербицького ряд працівників радянських і адміністративних органів Сімферопольського району були покарані. Але це не стільки за виявлену сваволлю, скільки за непродуманість дій при проведенні виселення⁸⁶.

12 серпня 1974 року пізно ввечері на станції Новоалексєєвка Генічеського району працівники міліції Первомайського райвідділу внутрішніх справ Кримської області виграли родину С.Сейтджалілова з його старенькою матір'ю, двома сестрами та 7 неповнолітніми дітьми. Що було далі довідуємося із міліцейських зведень: "Вранці 13 серпня 1974 року особи татарської національності, що проживають на території Новоалексєєвської селищної Ради, стали кидати роботу і збиратися навколо сім'ї Сабрі Сейтджалілова, висловлюючи невдоволення діями працівників міліції і представників Радянської влади

Первомайського району. До 12 годин навколо сім'ї Сеїтджалілова зібралася юрба громадян - близько 200 чоловік. Крім того, татари стали обкладати Новоалексеевську селищну Раду та Генічеський райвідділ внутрішніх справ, вимагаючи повернення родини Сеїтджалілова в с.Рівне Первомайського району Кримської області.

До 15 годин громадяни татарської національності на телеграфному стовпі підняли гасло з текстом "припинити антикомуністичні гоніння на татар. Будьте людяними, дозвольте повернутися на батьківщину - в Крим". Щоб запобігти зняттю цього гасла татари посадили на віддалі 2-3 метрів своїх дітей в піонерських галстуках, а також поставили молюдь і стариків.

Прагнучи якомога швидше загасити конфлікт, влада змушена була повернути таки родину Сеїтджалілова в Крим. Але такі випадки, на жаль, були нетиповими ⁸⁷.

Про те, які висновки робилися з подібних виступів видно з доповідної записки другого секретаря ЦК Компартії І.Лутака на ім'я В.Щербицького, в якій повідомлялося, що Комітетом держбезпеки при Раді Міністрів УРСР проведена нарада керівних та оперативних працівників УКДБ Кримської, Херсонської та Запорізької областей, "здійснюються оперативні заходи по зриву задумів "автономістів", попередженню з їх сторони ворожих проявів та провокаційних акцій, припиненню передачі наклепницької інформації за кордон" ⁸⁸.

При таких підходах, можна зрозуміти, чому так не добився правди 47-річний Муса Мамут, єдиним виходом для себе обравши смерть.

Родина Мамута приїхала в Крим в квітні 1975 року. Придбала будинок в с.Донське Сімферопольського району, однак, ніяк не могла ні оформити акт купівлі, ні отримати прописку. Внаслідок цього в травні 1976 року М.Мамут "за порушення паспортного режиму" був засуджений до 2 років позбавлення волі. Після повернення з виправно-трудовах таборів, йому знову погрожували новою кримінальною справою. Зневірившись, 23 червня 1978 року М.Мамут на території своєї садиби здійснив самогубство. Похорон Муси Мамута, в якому взяла участь біля 450 кримських татар, перетворився в політичну демонстрацію. На цвинтарі були підняті транспаранти з написами: "Він покінчив життя самогубством в знак протесту проти дискримінації на батьківщині", "Дорогому Мусі Мамуту - жертві несправедливості від кримськотатарського народу". Тут же відбувся мітинг, на якому була виголошена клятва: "Муса загинув за справедливу справу. Ми

клянемося продовжити його справу і доб'ємося, щоб Крим - наша батьківщина, - став нашим" ⁸⁹.

Смерть М.Мамута викликала обурення демократичних кіл не лише СРСР, а й усього цивілізованого світу. В телеграмі на ім'я Л.Брежнєва та М.Щолокова академік А.Сахаров писав: "Незалежно від його конкретних обставин, самоспалення Муси Мамута має своєю справжньою причиною національну трагедію кримських татар... Трагічна загибель Муси Мамута ... повинна послужити відновленню справедливості, відновленню зневажених прав його народу"⁹⁰.

Децю раніше 2 червня 1978 року покінчив життя самогубством кримський татарин Расулов, якого місцева влада поспішила зарахувати до психічно хворих, неврівноважених людей⁹¹.

19 листопада 1978 року трагічний список поповнив батько 3-х дітей Ізет Мемедуллаєв. Погодившись співробітничати з КДБ в обмін на прописку, він увійшов в конфлікт зі своєю совістю. Останніми словами І.Мемедуллаєва стали: "Я ніколи не був негідником. Хочу померти з чистою совістю" ⁹².

Невиправданих утисків зазнавали кримські татари не лише в Криму, а й в інших областях України. В цьому переконуємось, знайомлячись з інформацією Херсонського обкому партії, підписаної першим секретарем І.Мозговим: "В 1976-1977 роках, виконуючи заходи обкому партії по роботі серед осіб, що прибули в неорганізованому порядку, партійними, радянськими, комсомольськими та іншими організаціями області проведена значна робота серед цього контингенту, що сприяло поліпшенню ситуації. Організована чітка система обліку цієї категорії людей, посилено контроль за купівлею-продажем будинків і новим будівництвом житла, за додержанням законодавства на підприємствах, колгоспах, радгоспах і організаціях. Активізувалась пропаганда правових знань серед населення, поліпшена робота адміністративних комісій місцевих Рад народних депутатів"⁹³.Що приховувалося за такими нейтральними формулюваннями "поліпшувалась", "активізувалась" можна простежити на основі вище наведених прикладів інцидентів в Генічеському та інших районах Херсонщини.

Особливо нестерпним стало становище кримських татар в областях України, і в першу чергу, в Криму після прийняття постанови Ради Міністрів СРСР №700 від 15 серпня 1978 року "Про додаткові заходи по зміцненню паспортного режиму в Кримській області". Лише протягом 12 місяців після нововведення з Криму насильницьки було вивезено близько 30 сімей. Окрім того, в 1978

році за порушення паспортних правил по ст. 196 КК УРСР до кримінальної відповідальності було притягнуто 12 кримських татар, за самовільне повернення по ст. 185 КК УРСР - 3 чол., за опір працівникам міліції по ст. 188 КК УРСР - 5 чол., за допущені хуліганські дії по ст. 206 КК УРСР - 3 чол. Ряд осіб отримало від правоохоронних органів офіційну пересторогу.

До адміністративної відповідальності притягалися і власники будинків, які утримували без прописки кримських татар, або ж продавали їм житло. За перше півріччя 1979 року на них було складено 185 адміністративних протоколів, 6 - вислано за межі області. В результаті цього, 19 кримськотатарських родин були змушені добровільно залишити Кримську область.

Жорстокі репресивні заходи значною мірою зменшили потік кримських татар на батьківщину. Якщо в першому півріччі 1978 року в Крим прибуло 85 сімей, то за перше півріччя 1979 року лише 4 ⁹⁴.

Разом з тим, незважаючи на різноманітні утиски і переслідування кримськотатарський національний рух не згорнув своєї діяльності на території Криму і інших областей України. Кримський обласний комітет Компартії України висловлював своє занепокоєння тим, що "... прибувши раніше для проживання в Криму і прописані проводирі татарських екстремістів в тому числі Османов Мухсін (Білогорськ), Сейтванов Ебазер (Сімферополь), Юнусов Ізет (Саки) та інші продовжують активну підбурюючу діяльність серед татарського населення, особливо молоді, намагаються організувати нові провокаційні акції та антигромадські прояви.

Як профілактичний захід пропонувалось здійснити виселення "активних підбурювачів до антирадянської діяльності" за межі Криму, незалежно від того, що вони там прописані ⁹⁵.

Тривогу своїх кримських колег поділяв перший секретар Херсонського обкому партії І.Мозговий, який повідомляв в ЦК Компартії України, що "під впливом кримськотатарських екстремістів з Узбекистану і Криму деякі політично незрілі особи намагаються все ж організувати окремі акції, втягнути в антирадянську діяльність молодь. В 1977 р. виявлено проведення зборищ в смт Новоалексєєвка Генічеського району, на яких обговорювались стримані з Узбекистану екстремістські документи, проводився збір підписів під надісланими звіттю зверненнями в урядові інстанції, фіксувались спроби коштів, виконувались наміри розповсюдити листівки шляхом наклеювання на вагони транзитних поїздів тощо. Прибувши в грудні 1977 року з Узбекистану

екстреміст Беялов намагається інспірувати направлення особами татарської національності індивідуальних листів в інстанції з вимогою "надання прав татарському народу" ⁹⁶.

Таким чином на території України існував реальний опір владним структурам з боку кримських татар, які самовіддано боролись за свої права, рішуче і послідовно домагались справедливого розв'язання кримськотатарського національного питання. До того ж наявні в Україні осередки були тісно зв'язані з незгасаючим вогнищем кримськотатарського національного руху в Узбекистані, його течіями у Москві, інших республіках.

В своїй боротьбі кримський народ був не поодиноким. Не обійшов своєю увагою проблем кримськотатарського народу академік А.Сахаров, який вважав боротьбу за реалізацію його прав одним з найбільш важливих і першочергових завдань правозахисного руху в СРСР.

Своєрідним представником кримських татар в Москві був письменник, людина дивовижної долі Олексій Костерін. Майже третину свого життя він провів у в'язницях і концтаборах, отримавши свій перший термін за участь в революційному русі ще до падіння Російської монархії. В 30-х роках Костерін знову потрапляє за ґрати, але тепер вже за рішенням органів радянського правосуддя.

Після смерті Сталіна і реабілітації О.Костерін стає одним з найактивніших борців за права малих народів, послідовним провідником демократичних ідей.

Вже напередодні смерті старого комуніста і талановитого письменника було виключено з партії і Спілки письменників за те, що після вторгнення радянських військ в Чехословаччину він прилюдно висловився за позбавлення партійного квитка Генерального секретаря КПРС Л.Брежнєва ⁹⁷.

Тісні духовні вузи єднали кримських татар з іншим відомим правозахисником Петром Григоренком, який, звертаючись до активу народного руху, завжди наголошував: "В своїй боротьбі не замикайтесь у вузьконаціональну шкарлупу, встановлюйте контакти з усіма прогресивними людьми інших націй Радянського Союзу, перш за все, з націями, серед яких ви живете - з росіянами і українцями, з націями, які зазнавали і зазнають таких же принижень, як і ваш народ" ⁹⁸.

Помітне місце боротьби за права кримськотатарського народу займала в історії українського правозахисного руху. Весь світ обійшло звернення поета-перекладача, багаторічного політв'язня Святослава Караванського до Голови Ради Національностей

Верховної Ради СРСР, в якому він назвав виселення кримських татар з Криму актом кричущої несправедливості. "Як це так, - писав він, - у ХХ віці суспільство, що прагне збудувати найсправедливіший лад на землі, виселяє з історичних земель дев'ятьсоттисячний народ за "зраду батьківщини" окремих його представників?"⁹⁹

Широкого розголосу набула Заява Президії Закордонного Представництва Української Головної Визвольної Ради, в якій боротьба кримських татар була названа "...дуже важливою ланкою широкого фронту боротьби народів Радянського Союзу за ліквідацію ганебної спадщини сталінського терору"¹⁰⁰.

Л.Алексеева вважає 70-і - початок 80-х років періодом спаду кримськотатарського національного руху, орієнтуючись в першу чергу на зменшення кількості учасників петиційних кампаній. Вважали б за доцільне, не погодитись з висловленою точкою зору. Спад петиційних компаній пояснюється розчаруванням і усвідомленням безрезультатності такої форми боротьби. Водночас, в згаданий період набули свого розмаху і поширилися інші, не менш важливі напрямки діяльності кримськотатарського національного руху. Наприклад, ширше ніж раніше стали використовуватися міжнародні правозахисні організації, питання кримських татар стало займати помітне місце в діяльності Комітету прав людини Асоційованого з Міжнародною лігою прав людини в Нью-Йорку та Міжнародним інститутом людини в Страсбурзі, "Групи-73", асоційованої з Міжнародною організацією прав людини в Парижі, "Міжнародної амністії", Московської Гельсінської групи та інших. Здійснені за ініціативою або при допомозі цих організацій акції не залишалися поза увагою світової громадськості. Серед них мітинги та демонстрації кримських татар та радянських емігрантів, біля будинку в ООН в квітні 1983 року, п'ятиденне голодування та політична демонстрація в Нью-Йорку в 30-у річницю депортації кримських татар, звернення 3 червня 1983 року правозахисника В.Чалідзе до Голови ООН з приводу дискримінації кримських татар.

Дієву допомогу кримськотатарському національному руху надавав національний центр кримських татар в США і створений при ньому фонд "Крим". Останній ставив за мету "поширювати інформацію про становище кримських татар та інших релігійно-етнічних груп населення Криму, оприлюднювати факти політичних і адміністративних репресій проти учасників кримськотатарського

⁹⁹ Так у С. Караївського.

національного руху, сприяти збереженню та розвитку матеріальної та духовної культури Криму". В основу фонду були покладені добровільні пожертвування Фікрета Юртера, Ібраїма Алтана, Мубейна Алтана-Вату, Андрія Григоренка, Йе-Ченга, Маріо Константінідіса, Анастасі Андропуло, Анатолія Левітіна-Краснова, Павла Литвинова, Мамета Севдіяра і інших осіб¹⁰¹.

Високою активністю відзначалася діяльність закордонних представників кримськотатарського народу і серед них Айше Сейтмуратової. Відбувши визначений судом строк покарання, вона в 1978 році виїхала за межі СРСР. Виступи А.Сейтмуратової на конференціях ісламських країн привернула увагу преси, ряду політичних діячів¹⁰².

Продовжував опікуватись кримськотатарськими проблемами імігрувавший в США та позбавлений радянського громадянства П.Григоренко. Його діяльність значною мірою сприяла тому, що в 1980 році Організація Об'єднаних Націй зробила офіційний запит з цього приводу радянському представникові.

На консолідацію та зростання авторитету кримськотатарського національного руху позитивно відіграли координаційні наради представників народу. Так, на нараді, яка відбулася 7-8 травня 1972 р. в місті Маргелані були представлені практично всі регіони компактного проживання кримських татар - Узбекистан, Україна, Таджикистан, Закавказзя. Вироблені в процесі роботи документи, зокрема, "Лист - звернення кримських татар в зв'язку з 50-річчям утворення СРСР" розповсюджувались від імені національного руху, як в СРСР так і за кордоном.

У вересні 1977 року відбулася зустріч ініціативних груп, які вирішили надалі будувати свою діяльність на основі касаційної заяви Генеральному секретарю ЦК КПРС Л.Брежневу з категоричною вимогою відмінити всі законодавчі акти щодо кримських татар, ухвалені з 1944 по 1976 рік, які так і не привели до відновлення рівноправності всього народу¹⁰³.

Активізація кримськотатарського національного руху в 70-80-х роках нерозривно пов'язана з масовими міжнародними кампаніями на підтримку Мустафи Джемілева*, який своїм життям став символом мужності і нескореності кримськотатарського народу.

* М. Джемілев 6 разів притягувався до кримінальної відповідальності (в 1966 р., 1969, 1974, 1975, 1979, 1986 роках). В ув'язненні неодноразово проводив голодіяння, здійснював інші акції. Вести із СРСР. Праця челоака. под редак. К.Львівського. Мюнхен-Брюссель. 1985, т.1. - С.50, 145; т.3. - С. 99, 283.

В семимісячному віці М.Джемілева разом з матір'ю насильницьки вивезли з Криму, позбавили батьківщини, будь-яких прав і свобод, необхідних засобів для існування. Однак, навіть за таких умов М.Джемілев не відрікся від рідної мови, культури. З дитинства Мустафа глибоко цікавився історією кримськотатарського народу, в студентські роки написав короткий конспект, який став одним чи не найважливішим речовим доказом на процесі 1962 р. над молодіжною організацією. За активну участь в петиторійних кампаніях, неофіційних переписах кримськотатарського народу напередодні XXIII з'їзду КПРС М.Джемілева виключили з IV курсу Ташкентського інституту інженерів іригації та сільського господарства. В 1966 році активний діяч національного руху отримав перший термін покарання - 1,5 року таборів за ухилення від служби в Радянській Армії.¹⁰⁴ Свій вчинок М.Джемілев пояснював, що оскільки кримські татари позбавлені власної батьківщини він не має підстав захищати радянську імперію.

Новий арешт Джемілева в 1969 році і суд над ним та І.Габаєм, який відбувся 12-19 січня 1970 року, перетворився в яскраву політичну демонстрацію. В своєму останньому слові на процесі, Мустафа заявив: "Виступаючи за свої національні та громадянські права, чекав, звичайно, від влади лише переслідувань та репресій... Та яким би я не піддавався репресіям та переслідуванням, я твердо можу сказати, що ніхто, ніколи і ні при яких обставинах не зможе заставити мене відмовитись від справи, накладеною честю, національною гідністю і громадським обов'язком. Світлі ідеали, в ім'я яких я вступив в активне політичне життя країни, я думаю, варті не лише свободи, а й людського життя"¹⁰⁵.

Очевидно, що точку зору М.Джемілева поділяли сотні інших учасників кримськотатарського національного руху, яким довелося на своєму життєвому шляху винести чамало тяжких випробувань. За оприлюдненими даними лише в 1966-1972 рр. серед кримських татар, що брали участь за повернення на батьківщину, нараховувалося 33 випадки виключення з КПРС, більше 100 - з ВЛКСМ, декілька сот обшуків, більше 20 побоїв за участю міліції та внутрішніх військ з застосуванням брандспойтів, димових шашок, кийків, 8 крупних облав та видворень з Москви, більше 50 судових процесів та 200 засуджених. Всі ці факти знайшли свою оцінку в заяві Президії Верховної Ради СРСР, Комітету прав людини, яку підписали А.Сахаров, А.Твердохлебов, В.Чалідзе, І.Шафаревич¹⁰⁶.

Не випадково акції, спрямовані спочатку на звільнення М.Джемілева згодом зросли до рівня акції солідарності з усім

кримськотатарським народом. З закликом стати на захист М.Джемілева звернулися А.Сахаров, П.Григоренко, А.Некрич, Л.Ковелєв, А.Григоренко, Г.Лауб, А.Галич, П.Тігрід, Ота Філін, Генріх Бьоль, Карел Ездінський, Анатолій Левітін-Краснов, Павло Літвінов, Іржі Пелікан, Карл Амері, Вадим Білоцерківський, Василь Франк, інші політичні та культурні діячі¹⁰⁷.

До трагічної долі М.Джемілева привернула увагу світової громадськості письменниця Л.Чуковська, опублікувавши за кордоном свій нарис "Лицо бесчеловечья". "Чому в мирній промові Джемілева, - запитувала вона владні структури, - треба неодмінно почути "антирадянську пропаганду", але не цілком природній заклик до відкритого, голосного, всенародного обговорення питання, що гноїться? Чому треба неодмінно загаяти біль вглиб, а людину в домовину? Чому взагалі кожна працююча думка, народжена живою білєю є антирадянщина? Поняття "антирадянщина" настільки невизначене й наскільки і містке. Це справді ненаситна прірва, пожираюча людські думки і долі, сотні і тисячі доль - безгласно, безслідно, безплідно?"¹⁰⁸.

Різноманітні акції солідарності з М.Джемілевім, кримськотатарським народом здійснювались також в тюрмах і таборах ГУЛАГу в рамках декад поневолених народів. Активну і зацікавлену участь в них брали українські політв'язні¹⁰⁹.

Піднесення кримськотатарського національного руху, його широка міжнародна підтримка змушували політичне керівництво країни шукати шляхи для маневрування, вдаватися до низки пропагандистських заходів. 9 січня 1974 року Президія Верховної Ради СРСР видала Указ "Про визнання втратившими силу законодавчих актів СРСР в зв'язку з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 листопада 1972 р. "Про зняття обмежень у виборі місця проживання, передбаченого в минулому для окремих категорій громадян". Згаданим законодавчим актом були відмінені ст.2 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1956 року і ст.2 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 року, що забороняли грекам, вірменам, болгарам та кримським татарам повертатися в Крим на колишні місця проживання, звідки вони були вислані¹¹⁰.

Разом з тим, маневр передбачав і нові спроби закріплення кримських татар в Узбекистані. В 1974 році кримських татар посилено агітували переселятися в Джезказганську область першим секретарем якої було призначено навіть кримського татарина С.Таїрова. Однак, кримські татари майже повністю проігнорували подібне вирішення власного національного питання. В 1978 р. в ІІК

КПРС звернувся перший секретар ЦК Компартії Узбекистану Ш.Рашидов, який обґрунтовував створення на базі ряду районів Кашка-Дар'їнської області татарського національного округу з центром в Мубареку.

Схвалені секретарем ЦК КПРС пропозиції узецького керівництва лягли в основу цілеспрямованої програми, яка також не знайшла підтримки серед кримських татар¹¹¹. Останні, як і раніше, прагнули лише одного - повернення в Крим. В ряді міст Середньої Азії відбулися серії мітингів проти спроб вкорінення кримських татар для компактного проживання в одній області.

Смерть Л.Брежнєва та зміна політичного керівництва поклали початок новому етапу боротьби кримських татар за досягнення своєї мети, хоча, зважаючи на позицію Ю.Андропова, що в свій час всіляко намагався дискредитувати благородні поривання народу, важко було сподіватися на якісь конструктивні рішення. Як і раніше, зустрічі представників народу з відповідальними представниками ЦК КПРС, союзного уряду та Президії Верховної Ради СРСР закінчувались тими ж традиційними обіцянками, що "порушене питання буде розглянуто". Не спадає маховик і політичних репресій, вражаючи найбільш послідовних борців кримськотатарського народу.

Гасла перебудови, проголошені М.Горбачовим, хоч і веселили надії на краще, водночас переконали в необхідності більшої скоординованості зусиль з боку кримськотатарського національного руху. На цьому, зокрема, наголосили учасники I-ої Всесоюзної наради представників ініціативних груп національного руху кримських татар, яка проходила 11-12 квітня 1987 року в м.Ташкенті. Характерно, що навіть в умовах перебудови підготовка наради проходила в умовах рішучої протидії владних структур. Наприклад, один з делегатів Амет Абдураманов був знятий з літака прямо перед вильотом в аеропорту Краснодара. Не зміг прибути в Ташкент з незалежних від нього причин Енвер Аметов з Херсонської області та ін. і все ж, незважаючи на перешкоди, I-а Всесоюзна нарада зібрала 105 делегатів з Москви, Узбекистану, Таджикистану, Казахстану, Краснодарського краю, України.

Представники з місць активно і зацікавлено обговорили звіти представників ініціативних груп союзних республік, а також Московської ініціативної групи, визначили шляхи подальшого розвитку руху за повернення в Крим і відновлення конституційних прав кримськотатарського народу, ухвалили звернення до Генерального секретаря ЦК КПРС М.Горбачова та обрали представників для зустрічі з вищою посадовою особою країни.

Належна увага була приділена висвітленню становища репресованих активістів кримськотатарського національного руху, сформульовані вимоги їх як найшвидшого звільнення та реабілітації¹¹².

Після завершення конференції на знак своєрідної підтримки рішень I-ї Всесоюзної наради представників ініціативних груп в місцях компактного проживання кримських татар розпочинається збір підписів під текстом "Всенародного звернення кримських татар до М.С.Горбачова". До липня 1987 року було зібрано понад 30 тисяч підписів громадян. З вимогою до М.Горбачова прискорити розв'язання кримськотатарського питання і прийняти делегацію з 36 представників, 18 травня 1987 року оголосив голодівку в станиці Кримській Краснодарського краю інженер- кримський татарин Бекір Умеров¹¹³.

Практичні результати по здійсненню запланованих і скоординованих заходів, а також ситуації, що склалась навколо голодівки Б.Умерова, розглянули учасники II-ї Всесоюзної наради представників ініціативних груп, що проходила в Ташкенті 14-15 червня 1987 р. Серед найбільш важливих прийнятих рішень стало рішення про утворення Центральної ініціативної групи (ЦІГ) як основного координатора кримськотатарського національного руху. Одночасно з цим, учасники наради з гуманістичних міркувань звернулися до свого співвітчизника Б.Умерова з проханням припинити голодівку, завіривши в тому, що вона буде продовжена з тими вимогами іншими активістами руху¹¹⁴.

Влітку 1987 року велика група кримських татар (близько 1,5 тис. осіб) наділена мандатами представників кримськотатарського народу з'їхалася в Москву. 26 червня 1987 року їх прийняли заступник Голови Президії Верховної Ради СРСР П.Демічев та секретар ЦК КПРС Г.Розумовський. За висловом учасника цієї зустрічі Решата Джемілева, вона аж ніяк не задовольняла делегацію кримських татар, оскільки П.Демічев лише пообіцяв передати М.Горбачову представлені вимоги.

Як вимушений крок, кримські татари розглядали масові акції непокорі в Москві в липні 1987 року. 6 липня вони провели демонстрацію на Червоній площі поблизу Мавзолею В.Леніна, піднявши гасла "Поверніть наш народ на батьківщину!". Після того, як працівники КДБ та міліції відібрали в кримських татар плакати і намагалися розігнати демонстрацію, вони перейшли до будинку ЦК КПРС на Старій площі, де і продовжили свою акцію. Демонстрація завершилася лише після того як П.Демічев, зустрівшись з групою представників, очолюваною Ф.Аблямітовим, пообіцяв протягом місяця дати відповідь на вимоги кримських татар¹¹⁵.

Протестуючи проти несправедливості, зневажливого ставлення до своїх прав і свобод, кримські татари були не поодинокі. В своїх прагненнях вони зуміли знайти підтримку найбільш відомих діячів 'культури чий імена нерозривно пов'язувалися з процесом перебудови, демократизації радянського суспільства: "Необхідно раз і назавжди, писав в своїй заяві Є.Свтушенко до Президії Верховної Ради СРСР, - припинити це антигуманне ставлення до повноправних членів нашого суспільства і дати їм жити і працювати там, де підказує серце і пам'ять серця". "Неможливо далі відкладати вирішення долі кримських татар-солідаризувався з ним Б.Окуджава, -. Злочин минулих років проти долі кримських татар повинен бути названий, кваліфікований і припинений". "Повернення кримських татар в Крим і отримання власної автономії, - наголошував письменник А.Приставкін, -будуть мати величезне значення для оздоровлення громадської і політичної атмосфери в усій країні, відновлення ленінських норм в національному питанні просто необхідно". "В ці дні, коли ми переживаємо величезний підйом в усіх сферах матеріального та культурного життя, - підніс свій голос В.Дудинцев, - я закликаю вас, шановні державні діячі, сказати своє вагоме вирішальне слово на користь татарського народу". Велику добірку листів з власною оцінкою надіслав до вищого законодавчого органу головний редактор журналу "Дружба народів" С.Баруздін¹¹⁶.

На масову демонстрацію кримських татар, звернення відомих діячів культури вище політичне керівництво відповіло досить незграбним і непродуманим кроком. 23 липня 1987 року було оприлюднено повідомлення ТАРС, витримане в кращих традиціях 50-70-х років. В ньому вже вкотре були пущені в обіг тези про зраду кримських татар в роки Великої Вітчизняної війни, неможливість розв'язання кримськотатарського питання без врахування реальної ситуації, що склалася в Криму протягом останніх чотирьох десятиліть¹¹⁷.

Повідомлення ТАРС викликало обурення в середовищі кримських татар. У відкритому протесті кримськотатарського народу в зв'язку з повідомленням ТАРС від 23 липня 1987 року, відзначалося: "Найбільш потворне і підступне звинувачення, що міститься в повідомленні ТАРС полягає в спробі нав'язати кримським татарам відповідальність за знищення в радгоспі "Красный" українців, росіян, євреїв, греків і циган - тих братських народів, з якими кримські татари століттями жили в мирі і злагоді, кому це потрібно і яку воно мету переслідує? Про яку дружбу народів можна говорити після подібної фальсифікації історії¹¹⁸".

"Повідомлення ТАРС, - заявили учасники мітингу в м.Янгіюлі, - є відкритим і нахабним замахом на дружбу і рівноправність народів СРСР, неприхованих заклик до дискримінації кримських татар. Але ми сподіваємось, що це повідомлення не відображає точку зору керівництва країни, а є вилазкою винятково ворогів перебудови і демократизації".

Цілком очевидно, що незграбність і недоцільність такого кроку як публікація повідомлення ТАРС, скоро усвідомило і керівництво країни і безпосередні виконавці Старої площі і Луб'янки. Деяко виправити становище мала створена 6 липня 1987 року представницька комісія для розгляду питань, піднятих кримськими татарами під головуванням А.Громико. Крім Голови Президії Верховної Ради до неї увійшли перший секретар ЦК Компартії України В.Щербинський, перший секретар ЦК Компартії Узбекистану І.Усманходжаєв, Голова Ради Міністрів Російської Федерації В.Воротников, заступник Голови Президії Верховної Ради П.Демічев, Голова КДБ СРСР В.Чебриков, а також такі впливові політики як О.Яковлев, А.Лук'янов, Г.Розумовський¹¹⁹.

Сам факт утворення та діяльності комісії, на думку вищого політичного керівництва, повинен був сприяти стабілізації ситуації, яка поступово виходила з-під контролю. Одночасно з цим пускались в хід і інші наявні в арсеналі владних структур незаперечні версії. Це засвідчила доповідна записка КПРС, підготовлена в другій половині 1987 року. В ній пропонувалось:

"1. Доручити працівникам відділів організаційно-партійної роботи, пропаганди та адміністративних органів ЦК КПРС (в ранзі заст.зав.відділами) зустрітися в приймальні ЦК КПРС з представниками кримських татар і проінформувати їх про те, що утворена комісія під головуванням т.Громико А.А. для вироблення пропозицій з усього комплексу питань, порушених особами кримськотатарської національності.

2. Доручити Прокуратурі СРСР зустрітися з групою екстремістськи настроєних татар і попередити їх про відповідальність за підбурювання до різних дій, що ведуть до порушення громадського порядку в м.Москві та інших районах країни"¹²⁰.

Очевидно, що комісії під головуванням А.Громико не вистачало гнучкості в розв'язанні кримськотатарського питання, усвідомлення самих різноманітних його аспектів. В цьому переконала перша зустріч А.Громико з групою кримських татар 28 липня 1987 року, яка зводилася в основному до погроз і побажань зберігати спокійну обстановку.

Останнє знайшло відображення в інформації ЦК КПРС по кримськотатарському питанню, розісланій всім партійним комісіям. В ньому говорилося: "...27 липня А.Громико прийняв групу представників кримських татар і пообіцяв, що комісія вивчить їх побажання і підготує відповідні пропозиції. Однак, як було підкреслено на цій зустрічі, якщо до представників кримських татар та кримськотатарського народу були виявлені "максимум такту, поваги і турботи" то такої відповідальності бракувало деяким представникам, "що обрали шлях нагнітання пристрастей і тиску на центральні органи з метою негайного задоволення прохань, а на практиці ультимативних вимог підкріплених різними задириливими акціями, не сумісними з гідністю радянських людей, громадянськими обов'язками"¹²¹.

Як з'ясувалося, діяльність комісії виявилась безрезультатною, оскільки за рік своєї роботи вона змогла прийти до єдиного висновку "що для утворення кримської автономії немає підстав"¹²². Такий висновок, зазначається в звіті Московської Гельсінської групи у правах людини, не влаштував радянське керівництво, не кажучи про кримськотатарський народ¹²³. До того ж, подібне політичне рішення супроводжувалось рядом заходів, що вели до посилення напруженості в середовищі кримських татар, а також регіонах їх компактного проживання. Так, постановою Ради Міністрів СРСР №1467 від 24 грудня 1987 року, підписаної М.Рижковим, обмежувалась прописка кримських татар в цілому ряді населених пунктів Кримської області та Краснодарського краю¹²⁴.

Позиції партійно-державного керівництва країни знайшли свою негативну оцінку в підсумковій заяві учасників зустрічі представників ініціативних груп національного руху кримських татар 8 листопада 1988 року. Водночас на порядок денний постало питання про створення організаційних структур кримськотатарського національного руху. В підготовленому статуті Організації кримськотатарського національного руху (ОКНР) прямо говорилося, що "... ситуація, яка склалася з розв'язанням кримськотатарського питання в цілому, де вирішується питання про те, чи буде СРСР демократичною і правовою державою, поважаючи політичні та громадянські права людей, національний суверенітет народів, їх культуру, самобутність та вільний розвиток на їх національній території чи ж знову повернеться до тоталітарної та терористичної системи правління, висуває перед активістами кримськотатарського національного руху необхідність переходу до

більш організованих форм політичної боротьби за свої національні права і демократію"¹²⁵.

Піднесення кримськотатарського національного руху, поширення впливу ОКНР як в країні, так і за кордоном значною мірою підштовхнули керівництво СРСР до нових кроків розв'язання національних проблем кримських татар. Їх глибоке та всебічне вивчення доручалося Комісії Верховної Ради СРСР по проблемам кримськотатарського народу, утвореній постановою Ради Національностей Верховної Ради СРСР від 12 липня 1989 р. Під головуванням секретаря ВЦРПС, народного депутата СРСР Г.Янаєв

Висновок та пропозиції згаданої Комісії розглядалися на закритому засіданні Президії Верховної Ради СРСР 28 листопада 1989 року. Виходячи з Декларації Верховної Ради СРСР "Про визнання незаконними та злочинними репресивні акти проти народів - підданих насильному переселенню, та забезпечення їх прав", вона визнала законними правами кримськотатарського народу повернення в місця його історичного проживання та відновлення національної цілісності. При цьому Комісія звернула увагу на можливість індивідуального та групового повернення в Крим, рекомендувала створити з цією метою координаційний орган Ради Міністрів СРСР за участю представників уряду РРФСР, України, Узбекистану, Таджикистану, Казахстану, Кримської обласної Ради народних депутатів, представників кримськотатарського народу.

Заслуговує на увагу висновок Комісії про необхідність вести цілеспрямовану роботу по підготовці громадської думки, формуванню правильного розуміння того, що кримські татари як і інші депортовані народи повинні повернутися на батьківщину¹²⁶.

Сам факт визнання правомірності вимог кримських татар вищим законодавчим органом засвідчив значну перемогу кримськотатарського національного руху, став результатом багаторічної боротьби народу за реалізацію своїх прав і свобод.

У відповідності з постановою Верховної Ради від 28 листопада 1989 року Рада Міністрів СРСР утворила державну комісію по проблемах кримськотатарського народу під головуванням заступника голови союзного уряду В.Догужиева. Згаданий координаційний орган за півроку своєї роботи підготував конкретні і обгрунтовані пропозиції, які знайшли своє відображення в постанові Ради Міністрів СРСР від 11 липня 1990 р. №666 "Про першочергові заходи по вирішенню питань, пов'язаних з поверненням кримських татар в Кримську область". Для реалізації

накресленої програми залучалися ряд міністерств і відомств, організацій та установ, планувалося виділення відповідних коштів.

Очікувалось, що тягар вирішення проблем кримськотатарського народу розділять між собою всі без виключення республіки колишнього Союзу, і в першу чергу Україна, Росія, Узбекистан, Киргизстан, Таджикистан та Казахстан. Однак, ситуація, яка виникла після розпаду Союзу, поставила віч-на-віч з згаданим комплексом проблем лише одну незалежну Українську Державу. Українське керівництво не раз заявляло про своє прагнення всіляко сприяти розв'язанню проблем кримськотатарського народу. Одночасно з цим були здійснені і певні практичні кроки. Зокрема, важливе значення мала постанова Кабінету Міністрів України "Про деякі питання, пов'язані з поверненням кримських татар в Кримську АРСР".

У відповідності з прийнятим документом з метою координації роботи державних органів України та Кримської АРСР з питань, пов'язаних з життєзабезпеченням депортованих з Криму народів, спеціально утворювалась республіканська комісія.

Незважаючи на складну економічну ситуацію, в якій перебуває Україна, її уряд знайшов можливість виділити в 1992 році Раді Міністрів Кримської АРСР для створення умов по влаштуванню депортованого кримськотатарського населення капіталовкладення в обсязі 400 млн.крб., в тому числі 252 млн.крб. на будівельно-монтажні роботи (в цінах 1991 р.) із забезпеченням їх матеріальними ресурсами.

В розпорядженні Кримської АРСР залишились також місцеві будівельні матеріали. Виділялись також додаткові кошти на утримання закладів соціально-культурного призначення.

Певні реальні кроки для поліпшення умов кримських татар здійснювались і в наступні роки. Це дало підставу Голові Меджлису кримськотатарського народу Мустафі Джемілеву відзначити, що Україна залишається єдиною республікою, яка виконує взяті на себе зобов'язання.

Цілком очевидно, що далеко не всі проблеми кримськотатарського народу вирішені на сьогоднішній день. Чимало з них ще тривалий час чекатимуть своєї реалізації. Однак головним, на нашу думку, є те, що в свідомості українського суспільства сформувався переконання в тому, що вирішення кримськотатарської проблеми це не лише повернення боргів знедоленому народу, додержання справедливості, а й неодмінна запорука громадського миру і спокою в державі.

- ¹ Архів Головного інформаційного бюро Міністерства внутрішніх справ України. - Ф.45, збірник № 190. - Арк. 92.
- ² Там само. - Арк. 92-95 зв.
- ³ Дзявер Осман. Крымские татары: 200 лет гонений // Идель. - 1991. - №3. - С.31.
- ⁴ Російський центр збереження і вивчення документів новітньої історії (колишній Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, далі - ЦЗСД). - Картоотека постанов Секретаріату ЦК.
- ⁵ Центральний Державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України) - Ф.1, оп. 24, спр. 6321. - Арк. 20.
- ⁶ Реабилитация: Политические процессы 30-50-х годов. М.: Политиздат, 1991. - С. 49.
- ⁷ Крымскотатарское национальное движение. Том II. Документы. Материалы. Хроника. М., 1992. - С.50.
- ⁸ Баран В. Крим: 1944 рік (архівні джерела про депортацію) // Сучасність. - 1993. - № 8. - С.77.
- ⁹ ЦДАГО України. - Ф.1, оп. 24, спр. 6166. - Арк. 50.
- ¹⁰ Волобуев О.В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС. (вторая половина 50-х - середина 80-х гг. XX в.) // Отечественная история. - 1994. - № 1. - С. 157-158.
- ¹¹ Там само. - С. 158.
- ¹² ЦДАГО України - Ф.1, оп. 24, спр. 6321. - Арк. 18-19.
- ¹³ Крымскотатарское национальное движение. Том II. - С. 267.
- ¹⁴ Волобуев О.В. Вказ.праця. - С. 159.
- ¹⁵ ЦДАГО України. - Ф.1, оп. 24, спр. 4248. - Арк. 292-293.
- ¹⁶ Там само. - Спр. 6166. - Арк. 52.
- ¹⁷ Там само. - Спр. 4740. - Арк. 76.
- ¹⁸ Там само. - Спр. 6166. - Арк. 52.
- ¹⁹ Там само. - Арк. 51.
- ²⁰ Волобуев О.В. Вказ.праця. - С.153.
- ²¹ Там само.
- ²² Крымскотатарское национальное движение. Том II... - С.287.
- ²³ Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. Вильнюс-Москва (VIMO); Весть, 1992. - С.95.
- ²⁴ Крымскотатарское национальное движение. Том II... - С. 288.
- ²⁵ Історія створення та діяльності "Союзу кримськотатарської молоді по поверненню на Батьківщину" викладається за особистими спогадами Мустафи Джемилева, підготовленими в листопаді 1968 року на прохання П.Г.Григоренка й опублікованими в збірнику документів "Национальный вопрос в СССР. Сборник документов - Мюнхен, Сучасність, 1978. - С. 255-271.
- ²⁶ Национальный вопрос в СССР. Сборник документов ... - С. 290.
- ²⁷ Там само. - С.325.
- ²⁸ Алексеева Л. Вказ.праця. - С.96-97; Клейвер І. Національні проблеми останньої імперії (Національні питання в СРСР очима радянських дисидентів). Париж. Перша українська друкарня, 1978. - С.198.
- ²⁹ Крымскотатарское национальное движение. Том II... - С. 289.
- ³⁰ Национальный вопрос в СССР... - С. 319-320.
- ³¹ Огляд листів щодо кримськотатарського питання здійснено за вказаного публікацією О.В.Волобуєва. - С.161-163.
- ³² ЦДАГО України. - Ф.1, оп. 24, спр. 6321. - Арк. 61.

- 33 Там само. - Арк. 13-14.
- 34 Там само. - Арк. 15.
- 35 Волобуєв О.В. - Вказ. праця. - С.164.
- 36 Ведомости Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик. 1967. - № 36. - С. 531-532.
- 37 Там само. - Арк. 532.
- 38 ЦДАГО України.- Ф.1, оп.24, спр. 6321. - Арк.43.
- 39 Там само. - Арк. 44-45.
- 40 Алексеева Л. Вказана праця. - С. 98.
- 41 ЦДАГО України. - Ф.1, оп. 24, спр. 6321, - Арк. 50-51.
- 42 Там само. - Арк. 42.
- 43 Там само. - Арк. 50.
- 44 Там само. - Арк. 33.
- 45 Там само. - Арк. 75.
- 46 Там само. - Арк. 37.
- 47 Там само. - Арк. 40.
- 48 Алексеева Л. Вказана праця. - С.98.
- 49 ЦДАГО України. - Ф.1, оп. 25, спр. 72. - Арк. 10.
- 50 Там само. - Оп.24, спр. 6321. - Арк. 35-36.
- 51 Там само. - Арк. 49-50.
- 52 Там само. - Оп.25, спр. 72. - Арк. 18.
- 53 Там само. - Арк. 33.
- 54 Там само. - Арк. 34-36.
- 55 Там само. - Арк. 27, 36.
- 56 Там само. - Арк. 28.
- 57 Там само. - Спр. 702. - Арк. 2-3.
- 58 Там само. - Спр. 891. - Арк. 30.
- 59 Там само. - Арк. 36.
- 60 Там само. - Арк. 31.
- 61 Там само. - Оп. 24, спр. 6321. - Арк. 46-47.
- 62 Там само. - Оп.25, спр. 72. - Арк. 38-41.
- 63 ЦДАГО України. - Ф.1, оп. 10, спр. 1199. - Арк. 83.
- 64 Волобуєв О.В. - Вказ. праця. - С. 166-167.
- 65 ЦЗСД. - Картотека постанов Секретаріату ЦК.
- 66 ЦДАГО України. - Ф.1, оп.10, спр. 1199. - Арк. 84.
- 67 Там само. - Оп.25, спр. 1250. - Арк. 1.
- 68 Там само. - Спр. 1401. - Арк. 33.
- 69 Волобуєв О.В. Вказ.праця. - С.165.
- 70 ЦДАГО України. - Оп.25, спр.1250. - Арк. 8-9.
- 71 ЦЗСД. - Картотека постанов Секретаріату ЦК.
- 72 ЦДАГО України. - Ф.1, оп.25, спр. 1250. - Арк. 13-14.
- 73 Там само. - Спр. 1401. - Арк. 2-25; 30-31.
- 74 Волобуєв О.В. Вказ.праця. - С.167.
- 75 Науковий архів Міжнародного історико-просвітницького товариства "Меморіал". (Додаток: НА "Меморіал"). - Ф.103. - папка 29. - Арк. 33.
- 76 ЦДАГО України. - Ф.1, оп. 25, спр. 1740. - Арк. 1-2.
- 77 ЦЗСД. - Ф.4, оп. 24, спр. 679. - Арк. 16.
- 78 Там само.
- 79 ЦДАГО України.-Ф. 1, оп.24, спр. 6321. - Арк.73.
- 80 Сучасність. - 1969. - № 9. - С. 98.
- 81 Там само. - Арк. 96.

- 82 Там само. - Арк. 97.
- 83 ЦДАГО України. - Ф.1, оп. 25, спр. 1401. - Арк. 17. c
- 84 Там само. - Спр. 1740. - Арк. 11.
- 85 Там само. - Оп.25, спр. 891. - Арк. 32-34.
- 86 Там само. - Арк. 26-28.
- 87 Там само. - Спр. 1090. - Арк. 11-13.
- 88 Там само. - Арк. 19.
- 89 Там само. - Спр. 1668. - Арк. 50.
- 90 Алексеева. - Вказ.праця. - С.106.
- 91 ЦДАГО України. - Ф.1, оп. 25, спр. 1668. - Арк. 50.
- 92 Алексеева Л. - Вказ. праця. - С.106-107.
- 93 ЦДАГО України. - Ф.1, оп. 25, спр. 1740. - Арк. 18.
- 94 Там само. - Спр. 1940. - Арк. 14-15.
- 95 Там само.
- 96 Там само. - Спр. 1740. - Арк. 19.
- 97 Амальрик А. Записки диссидента. Москва: Слово, 1991. - С.75.
- 98 Григоренко П. Спогади. Детройт: Українські вісті, 1984. - С. 592.
- 99 Чорновіл В. Лихо з розуму. Париж: Перша українська друкарня у Франції, 1968. - С.150.
- 100 У справі повернення татар на Крим. Заява Президії ЗП УГВР // Сучасність. - 1969. - № 7. - С. 149.
- 101 Крымскотатарское национальное движение. Том II. - С. 297-298.
- 102 Алексеева Л. Вказ. праця. -С.109.
- 103 Там само. - Арк. 108.
- 104 НА "Меморіалу". - Ф.103. - папка 29. - Арк. 34.
- 105 Крымскотатарское национальное движение. Том II... - С. 206.
- 106 Там само. - С.260..
- 107 Сучасність. - 1976. - №4. С.110-111; №10.-С.12..
- 108 Крымскотатарское национальное движение. Том II... - С. 211.
- 109 НА "Меморіалу". - Ф.103. - папка: Тюрьмы и лагеря. - Арк. 44.
- 110 Крымскотатарское национальное движение. Том II... - С. 52-53.
- 111 ЦЗСД.- Картоотека Секретаріату ЦК КПРС.
- 112 НА "Меморіалу". - Ф.103. -папка 29. - Арк. 42-43.
- 113 Вести из СССР. Права человека.Мюнхен-Брюссель, 1985. В 5 томах. Т.4. - С.79.
- 114 НА "Меморіалу".- Ф.103. -папка 29. - Арк. 51.
- 115 Вести из СССР. Права человека... Т.4. - С.79.
- 116 Крымскотатарское национальное движение. Том II... - С. 216-219.
- 117 Известия. - 1987. -25 липня.
- 118 Страна и мир. - 1987. - №4. - С.28-29.
- 119 Вести из СССР. Права человека... Т.4. - С.86.
- 120 Волобуев О.В. - Вказ.праця. - С.167.
- 121 Так само. - Арк.167..
- 122 Правда. - 1988. - 9 липня..
- 123 Репрессированные народы Советского Союза. Отчет Хельсинской группы по правам человека. - М., 1991. - С.48.
- 124 НА "Меморіалу".- Ф.103. -папка 29. - Арк. 91.
- 125 Крымскотатарское национальное движение. Том II... - С. 60.
- 126 Там само. - С.81-82.